

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра фінансів ім. С. І. Юрія

Гураєвська Тетяна Станіславівна

Податкова культура як важлива компонента фінансової грамотності
громадян

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПОФГзм-21
Т.С. Гураєвська

Науковий керівник:
д.е.н., професор, А. І. Крисоватий

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

«___» _____ 20___ р.

Завідувач кафедри

_____ **А. І. Крисоватий**

ТЕРНОПІЛЬ - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ЯК ДОМІНАНТИ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ.....	6
1.1. Теоретичні детермінанти податкової культури як важливої складової фінансової грамотності.....	6
1.2. Тенденції формування податкової культури як елементу фінансової грамотності в Україні в умовах цифровізації.....	13
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОВПЛИВУ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ТА ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ НАРОЩУВАННЯ ФІСКАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ.....	22
2.1. Моніторинг впливу фінансової грамотності громадян на податкову культуру.....	22
2.2. Фінансова грамотність як фактор підвищення рівня сплати податків.....	30
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ З УРАХУВАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....	36
2.3. Зарубіжний досвід підвищення податкової культури як важливої компоненти фінансової грамотності.....	36
3.2. Стратегічні орієнтири розвитку податкової культури в Україні з урахуванням прагматизму протидії ризикам воєнного часу.....	41
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54
ДОДАТКИ.....	59

...

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах поглиблення соціально-економічних трансформацій в Україні питання формування відповідальної фінансової поведінки населення набуває особливого значення. Податкова культура, як складова фінансової грамотності, виступає важливим чинником підвищення рівня добровільної сплати податків, зміцнення фіскальної дисципліни та забезпечення сталого наповнення бюджетів всіх рівнів. У сучасних умовах, коли держава активно впроваджує цифрові механізми адміністрування податків та потребує високого рівня довіри громадян до податкової системи, актуальним є дослідження взаємозв'язку між фінансовою грамотністю та податковою культурою. Посилення податкової культури населення сприяє зменшенню тіньових явищ у економіці, зростанню податкової спроможності громадян і формуванню соціально відповідальної поведінки.

У контексті інтеграції України до правового, фінансового та податкового простору Європейського Союзу особливої значущості набуває підвищення рівня фінансової та податкової культури громадян. Європейська модель взаємодії держави й платників податків ґрунтується на засадах прозорості, добровільного виконання податкових обов'язків, довіри до інституцій та високої податкової свідомості. Відтак, формування в Україні відповідної податкової культури – це не лише чинник фіскальної стабільності, а й важливий елемент адаптації до європейських норм податкової поведінки. Зростання ролі фінансової грамотності сприяє більш відповідальному ставленню громадян до податків, посиленню їхньої участі в бюджетному процесі та соціально-економічному розвитку громад.

У період воєнного стану податкова дисципліна та довіра до податкової системи мають вирішальне значення для забезпечення обороноздатності та фінансової стійкості держави. В умовах обмежених ресурсів саме добровільне виконання податкових обов'язків, базоване на високому рівні податкової культури, відіграє ключову роль у стабілізації бюджетної системи. Водночас

фінансова грамотність громадян дозволяє краще розуміти соціальну цінність сплати податків, сприяє зменшенню ухилення від оподаткування та підтримує ефективне функціонування державних інституцій. У період повоєнного відновлення податкова культура стане основою для консолідації зусиль громадян і держави в реалізації пріоритетних ініціатив, залученні міжнародної допомоги та формуванні довгострокових стратегій сталого розвитку.

Мета роботи – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження податкової культури як складової фінансової грамотності громадян, а також визначення напрямів її підвищення для забезпечення ефективної взаємодії між державою та платниками податків в процесі акумулювання фінансових ресурсів для забезпечення сталого розвитку України.

Виходячи з мети в роботі були поставлені такі основні **завдання**:

- обґрунтувати теоретичні основи та висвітлити актуальні аспекти формування податкової культури населення як домінанти фінансової грамотності;
- дослідити практичні засади взаємовпливу фінансової грамотності та податкової культури в контексті нарощування фіскального потенціалу держави;
- сформулювати шляхи удосконалення податкової культури та грамотності населення України в сучасних умовах з урахуванням зарубіжного досвіду

Об’єктом дослідження є фінансова грамотність громадян як соціально-економічне явище.

Предметом дослідження є податкова культура громадян, її структура, чинники формування та взаємозв’язок із рівнем фінансової грамотності.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що дозволили всебічно розкрити сутність податкової культури як складової фінансової грамотності громадян. Зокрема, застосовано: діалектичний метод – для обґрунтування теоретичних основ податкової культури та її еволюції в соціально-економічному контексті; системний підхід – для дослідження взаємозв’язків між рівнем фінансової грамотності, податковою поведінкою та фіскальною

дисципліною; методи аналізу й синтезу – при вивченні показників податкової поведінки населення; порівняльний аналіз – для зіставлення зарубіжного та вітчизняного досвіду у сфері формування податкової культури; статистичні методи — для аналізу емпіричних даних щодо рівня фінансової обізнаності та податкової активності громадян; графічний метод – для візуалізації тенденцій і узагальнення результатів дослідження.

Інформаційну основу дослідження становлять: нормативно-правові акти України з питань податкової політики, фінансової грамотності та євроінтеграції; статистичні дані Державної податкової служби України, Державної служби статистики України, Національного банку України; матеріали міжнародних організацій; результати соціологічних досліджень, зокрема дослідження фінансової грамотності населення України (USAID, Info Sapiens, НБУ); наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, що стосуються проблем фінансової грамотності, податкової культури, поведінкової економіки та публічного адміністрування.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки, отримані за результатами кваліфікаційної роботи були апробовані у вигляді публікації тез доповідей на наступних наукових конференціях:

1) Ткачик Ф.П., Гураєвська Т.С. Податкова культура як пріоритетна домінанта фінансової грамотності населення. Фінансове забезпечення сталого розвитку: збірник наукових праць. Тернопіль, 2025. Вип. 4. Т. 2.;

2) Ткачик Ф.П., Франчук П.І., Гураєвська Т.С. Сутність та роль педагогічної практики у формуванні професійних компетенцій здобувачів вищої освіти. Розвиток наук в умовах нової реальності: проблеми та перспективи: зб. наук. праць з матер. IV Міжнар. наук. конф., м. Умань, 28 березня, 2025р. МЦНД. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 200–202.

Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 60 сторінок комп'ютерного тексту. У роботі наведено 1 таблицю, 5 рисунків, 2 додатки і 60 позицій списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ЯК ДОМІНАНТИ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

1.1. Теоретичні детермінанти податкової культури як важливої складової фінансової грамотності

Фінансова грамотність трактується як сукупність знань, умінь, навичок та мотивацій, що дозволяють людині приймати обґрунтовані фінансові рішення, ефективно розпоряджатися ресурсами, дотримуватися фінансової дисципліни та уникати ризиків фінансових зловживань. У межах цієї системи податкова культура є інтегрованою підсистемою, яка охоплює знання, ставлення та поведінкові практики громадян у сфері оподаткування, вона формується на перетині таких складових фінансової грамотності (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Візуалізація взаємовпливу фінансової грамотності та податкової культури

№	Домінанти фінансової грамотності	Детермінанти податкової культури
1	Фінансові знання	Усвідомлення функцій податків, знання податкового законодавства, розуміння структури податкових платежів
2	Фінансова поведінка	Добровільна та своєчасна сплата податків, дотримання фіскальної дисципліни, уникнення тіньових доходів
3	Фінансове ставлення	Довіра до податкової системи, розуміння суспільного значення податків, готовність до фіскальної відповідальності
4	Фінансове планування	Урахування податкового навантаження при особистому чи сімейному бюджетуванні
5	Соціальна відповідальність	Підтримка прозорості публічних фінансів, участь у бюджетних консультаціях, антикорупційні установки

Таким чином, податкова культура є пов'язаним із державою і суспільством виявом фінансової грамотності, що відображає не лише індивідуальні знання, а й рівень громадянської відповідальності. Вона виконує нормативну, мотиваційну та поведінкову функції, які є критично важливими для формування ефективного фіскального середовища.

На рис. 1.1. відображено ключові складові фінансової грамотності (знання, навички, фінансове планування, поведінка, ставлення до фінансів, соціальна відповідальність) та показано місце податкової культури як інтегрального елементу в кожній із них.

Рис. 1.1. Структура фінансової грамотності громадян із включенням податкової культури

Податкова культура є ключовим чинником у розвитку економічних відносин між державою та громадянами. Вона являє собою багаторівневу систему, що охоплює широкий спектр взаємозв'язків, відносин і факторів, які впливають на процес оподаткування. Податкова культура є невід'ємною складовою загальної культури як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Податкова культура розглядається як сукупність знань про податкову

систему, відповідальної поведінки щодо сплати податків, довіри до податкових органів і готовності брати участь у формуванні публічних фінансів, що вказує на її глибоку взаємодію з загальним рівнем фінансової грамотності населення.

Відзначимо, що Л. Мельник під поняттям податкової культури розуміє «певний рівень податкової самосвідомості в суспільстві, при якому держава усвідомлює та втілює податкову політику, що враховує інтереси суспільства, а платники податків усвідомлюють необхідність виконання обов'язку щодо повної і своєчасної сплати законодавчо визначених податків, зборів (обов'язкових платежів) до бюджету» [31, с. 56].

На думку західного вченого Б. Нерре: «податкова культура являє собою систему взаємопов'язаних інститутів, що є частиною національної податкової системи та характерні для історичного розвитку певної держави» [7].

Вітчизняний науковець І.А. Башинський, «дослідивши близько двадцяти дефініцій поняття податкова культура різних вчених, запропонував для його тлумачення застосовувати комплексний та всебічний підходи, що базуються на розкритті цього поняття за різними аспектами. Таких аспектів він виділив сім, а саме: податкова культура як складне системне явище, що охоплює стосунки різних суб'єктів оподаткування; податкова культура за об'єктними організаційно-правовими критеріями; податкова культура як ознака громадянського суспільства; податкова культура в інституціональному аспекті; податкова культура як відображення загальнолюдської культури; податкова культура як сукупність елементів податкового впливу; податкова культура як прояв взаємовідносин та об'єктивних факторів взаємодії платника податків та органів фіскальної служби» [15, с. 11-12]. Крім цього, автором наведено такі визначення детермінант податкової культури:

- «політична культура – усвідомлення громадянами всієї важливості для держави сплати податків;
- правова культура – знання своїх прав та обов'язків у процесі їхньої сплати;

- економічна культура – досконале знання та безумовного виконання податкового законодавства та підзаконних нормативно – правових актів;
- фінансова культура – своєчасне подання бухгалтерської та податкової звітності» [14].

Ми вважаємо, що податкова культура — це система знань, уявлень, цінностей та поведінкових норм, пов'язаних із виконанням податкових зобов'язань громадянами та підприємствами. Вона відображає рівень усвідомлення важливості податків для функціонування держави та соціально-економічного розвитку суспільства.

Основні складові податкової культури включають такі елементи:

- податкова обізнаність – знання громадянами податкового законодавства, своїх прав і обов'язків в процесі реалізації функцій податків;
- ставлення до податків – сприйняття податків як необхідного внеску в розвиток суспільства (першочерговим пріоритетом);
- податкова дисципліна – добровільне та сумлінне виконання податкових зобов'язань;
- довіра до податкової системи – переконаність у справедливості розподілу податкового навантаження та ефективності використання зібраних коштів для суспільства.

Ключовими принципами податкової культури є:

1. Добровільність виконання податкових зобов'язань – усвідомлене та добровільне дотримання податкового законодавства громадянами.
2. Прозорість і доступність інформації – забезпечення відкритості та зрозумілості податкових норм для платників податків.
3. Партнерство між державою та платниками податків — встановлення взаємодовіри та співпраці між податковими органами та громадянами.
4. Справедливість оподаткування – забезпечення рівності та недискримінаційності в податковому навантаженні.

5. Етичність взаємовідносин – дотримання морально-етичних норм у взаємодії між податковими органами та платниками податків [40].
6. Правова обізнаність – знання платниками податків своїх прав та обов’язків у сфері оподаткування.
7. Соціальна відповідальність – усвідомлення громадянами значення сплати податків для забезпечення суспільного добробуту [42].

Ці принципи формують основу для розвитку високої податкової культури, що є необхідною умовою ефективного функціонування податкової системи та забезпечення фінансової стабільності держави.

Податкова культура є багаторівневим явищем, що охоплює елементи як формальних, так і неформальних інституцій. До формальних інститутів належать нормативно-правові акти, зокрема податкове законодавство, що розробляється і впроваджується фахівцями з оподаткування – представниками державного апарату. Водночас неформальні інститути податкової культури репрезентовані усталеними соціальними нормами, традиціями та звичками, пов’язаними з нарахуванням і сплатою податків, які зумовлюють певні поведінкові моделі платників.

Функціонування сучасної податкової системи має ґрунтуватися на балансі інтересів держави та платників податків, який реалізується через партнерські взаємовідносини. Ефективність діяльності податкових органів значною мірою залежить від якості їхньої взаємодії з платниками податків. Оскільки саме платники формують дохідну частину бюджету, зростає необхідність у наданні їм кваліфікованої інформаційної підтримки. Це особливо актуально з огляду на складність та неоднозначність податкового законодавства, яке нерідко викликає труднощі в розумінні у пересічних громадян [23]. Більшість податкових спорів виникають саме внаслідок недостатнього рівня правової обізнаності платників, а не навмисного порушення норм. Водночас належне дотримання податкового законодавства громадянами створює умови для ефективного функціонування фіскальних органів. Таким чином, високий рівень податкової культури є ключовою

передумовою результативної взаємодії між державою і платниками податків.

В українських реаліях, подібно до більшості країн пострадянського простору, спостерігається ситуація, коли формальна інституціоналізація випереджає становлення дієвих неформальних механізмів її підтримки. Це зумовлено дефіцитом глибоко продуманої законодавчої бази та обмеженим досвідом реалізації податкових реформ, що в окремих випадках призводило до механічного запозичення норм західних країн без врахування національних особливостей. Формальні інститути податкової системи повинні узгоджуватися з рівнем розвитку неформальних відносин у суспільстві, оскільки лише за цієї умови забезпечується ефективність інституціонального середовища [17].

У цьому контексті інституціоналізацію податкової культури доцільно розглядати як поступовий перехід до домінування добровільного виконання податкових зобов'язань, що передбачає формування нових підходів до регулювання податкових відносин і вироблення національної стратегії розвитку податкової культури в Україні.

Варто погодитися з К. Головка: «в більшості випадків платники податків не розуміють для чого їх примушують сплачувати податки, позбавляючи значної частини прибутку. Окрім цього, сталим є той факт, що в Україні несплата податків практично не впливає на ділову репутацію. Суспільство побічно підтримує тих, хто не сплачує законно встановлені податки і збори. Саме в цьому контексті, у період побудови демократичної держави та на шляху прямування до Європейського союзу питання податкової культури є винятково актуальними» [16, с. 135], особливо в контексті підвищення рівня фінансової грамотності населення.

Податкова культура безпосередньо впливає на рівень фінансової грамотності населення, оскільки знання про роль податків для суспільства є важливою частиною фінансової освіти. Симбіотика податкової культури та фінансової грамотності проявляється в наступних аспектах їхнього взаємовпливу:

Підвищення обізнаності у фінансових питаннях:

- громадяни з високою податковою культурою краще розуміють принципи оподаткування, що сприяє грамотному фінансовому плануванню;
- формується усвідомлення необхідності враховувати податкові зобов'язання при прийнятті фінансових рішень.

Стимулювання відповідального фінансового управління:

- люди, які розуміють важливість податків, частіше ведуть облік доходів і витрат;
- планування податкових платежів допомагає уникнути штрафів і боргів перед державою.

Формування чесності та прозорості у фінансових операціях:

- високий рівень податкової культури сприяє зменшенню тіньової економіки;
- громадяни, які дотримуються податкових норм, частіше користуються офіційними фінансовими інструментами (банками, страховими компаніями, інвестиціями) [44].

Розвиток навичок фінансового планування:

- знання про податки допомагає правильно розраховувати чистий дохід після сплати податків та виявити оптимізаційні заходи через механізми податкового планування;
- вміння користуватися податковими пільгами та знижками сприяє ефективнішому розподілу особистих фінансів.

Підвищення економічної стабільності суспільства:

- масове дотримання податкових зобов'язань сприяє наповненню бюджету та стабільному фінансуванню соціальних програм;
- високий рівень податкової культури формує довіру до державних інституцій і забезпечує сприятливі умови для економічного розвитку тощо [30].

Отже, податкова культура є важливим елементом фінансової грамотності, оскільки вона формує відповідальне ставлення громадян до управління своїми

доходами та витратами. Високий рівень податкової культури сприяє економічній стабільності, фінансовій незалежності домогосподарств і розвитку суспільства в цілому. Для її підвищення необхідно розвивати фінансову освіту, підвищувати прозорість податкової системи та формувати довіру громадян до механізмів її функціонування.

1.2. Тенденції формування податкової культури як елементу фінансової грамотності в Україні в умовах цифровізації

Рівень фінансової грамотності українців у частині податків історично був невисоким. Ще до війни експерти відзначали критично низьку обізнаність громадян про податки та бюджет. Значна частина населення не усвідомлювала, скільки податків сплачує та як ці кошти використовуються державою. Умови воєнного стану поставили нові виклики, але й підвищили увагу до податкових питань: адже наповнення бюджету напряму пов'язане з фінансуванням армії та критичних видатків. Війна стала своєрідним викликом для громадянської освіти, коли багато українців усвідомили, що сильна економіка і сплачені податки – це забезпечення оборони країни.

Органи державної влади активізували просвітницьку діяльність, щоб підвищити обізнаність платників у складний воєнний період. Зокрема, Державна податкова служба України (ДПС) спільно з Асоціацією платників податків проводила серію безкоштовних вебінарів щодо актуальних питань оподаткування під час війни. На цих заходах роз'яснювали нові правила і пільги, порядок декларування доходів, особливості оподаткування зруйнованого майна, благодійної допомоги тощо. Окрім вебінарів, для платників запущено онлайн-ресурси: на вебпорталі ДПС функціонує спеціальний розділ «Онлайн-навчання» з корисною інформацією з оподаткування. Через такі канали платники різних рівнів підготовки можуть

отримати консультації та навчальні матеріали навіть в умовах воєнних обмежень.

Помітно, що за час війни зросла загальна поінформованість про роль податків у державних фінансах. У медійному просторі регулярно обговорюються бюджетні потреби, дефіцит та джерела його покриття (податки чи міжнародна допомога). Це сприяє розумінню громадянами зв'язку між сплаченими податками і фінансуванням армії, соціальних виплат, відбудови тощо. Хоча точні соціологічні заміри фінансової грамотності дорослого населення в розрізі податків під час війни обмежені, можна сказати, що інтерес до податкової тематики зріс, а разом із ним – і усвідомлення громадянського обов'язку сплачувати податки задля підтримки держави у війні. Про це свідчать хоча б численні приклади в медіа, коли підприємці та прості українці називали сплату податків своєю «другого фронтом» для економічної оборони країни [18].

Втім, проблеми з базовою обізнаністю ще не подолані. Багаторічна недовіра до фіскальних органів та складність податкових правил усе ще стримують повноцінне формування податкової культури. Податкові інституції визнають, що Україні притаманний історично низький рівень добровільної податкової дисципліни, і цю ситуацію потрібно змінювати через просвіту та спрощення правил. Отже, війна дала поштовх усвідомити важливість податків, але завдання підвищення фінансової грамотності у сфері оподаткування лишається актуальним і потребує системної роботи і після перемоги.

Податкова культура населення є неоднорідною – різні вікові та соціальні групи по-різному сприймають питання оподаткування, мають різні джерела інформації і мотивацію щодо сплати податків. Молодше покоління, яке зростає вже в умовах цифрової економіки, зазвичай більш відкрито ставиться до новацій: активніше користується електронними сервісами, шукає інформацію онлайн і в соціальних мережах, краще обізнане про сучасні податкові інструменти (наприклад, мобільний застосунок «Дія» для сплати податків). Старші люди нерідко консервативніші: вони можуть покладатися на традиційні джерела – поради знайомих бухгалтерів, консультації у центрі обслуговування

платників, телевізійні новини тощо. У воєнний час багато хто з літніх людей опинився у складних умовах, але держава намагалася підтримувати зв'язок з ними через гарячі лінії та спрощувати процедури (скажімо, автоматичне продовження строків подання декларацій). Попри цифровий розрив, навіть старші платники вимушено освоюють електронний формат: за опитуванням ДПС наприкінці 2022 року, близько 83% фізичних осіб-підприємців і 72% юридичних осіб назвали Електронний кабінет основним каналом спілкування з податковою, що свідчить про масове залучення різних груп до онлайн-комунікації [24].

Важливими є соціально-економічні фактори. Малозабезпечені верстви і люди, які втратили роботу через війну, природно ставляться до сплати податків болісніше – адже пріоритетом є виживання, і будь-які відрахування сприймаються як тягар.

Натомість середній клас та бізнес-спільнота частіше усвідомлюють, що без податків держава не зможе функціонувати, тому демонструють більшу готовність виконувати свої зобов'язання. Цікавими з практичної точки зору є результати всеукраїнського опитування, проведеного в середині 2023 року Центром соціально-економічних досліджень CASE Україна. Респондентам поставили запитання: «Чому, на вашу думку, звичайні громадяни можуть не хотіти платити податки?». Найпопулярніші відповіді за результатами соціологічного дослідження систематизовано на рис. 1.2.

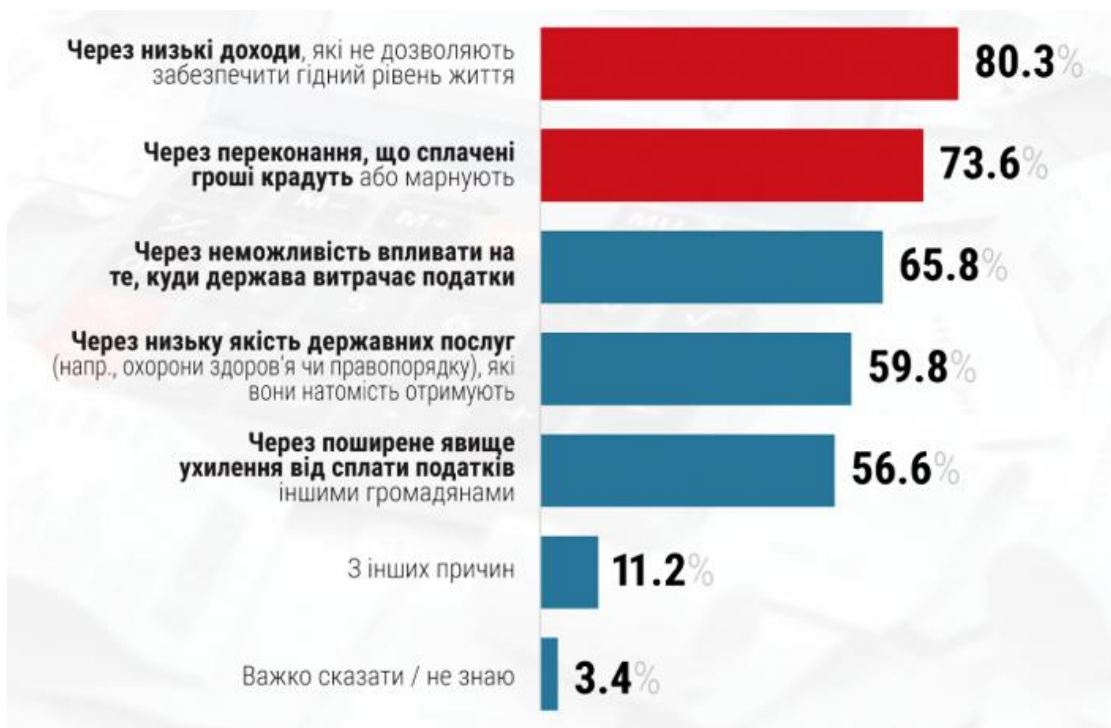

Рис. 1.2. Групування причин несплати податків в Україні [2]

Причини небажання платити податки серед українців (опитування КМІС для CASE Україна, травень–червень 2023) показали, що домінують економічні труднощі та недовіра до влади. Більшість респондентів назвали низькі доходи і корупцію ключовими чинниками.

1. Низькі доходи громадян – 80,3% опитаних вважають, що люди не хочуть платити податки через брак коштів для гідного рівня життя.
2. Недовіра до держави, переконання що податки розкрадаються чи марнуються – 73,6% пов'язують ухилення зі зловживаннями бюджетними коштами.
3. Відсутність впливу на бюджет – 65,8% вказали, що люди не хочуть платити, бо не можуть контролювати, куди підуть їхні гроші.
4. Низька якість державних послуг (освіти, медицини, правопорядку) – 59,8% бачать в цьому причину небажання сплачувати.
5. Поширеність «податкової несправедливості» – 56,6% зазначили, що інші ухиляються, тож і у звичайних людей немає стимулу платити [2].

Таким чином, соціологічний підхід підтверджує основні проблеми податкової культури: низький рівень доходів і брак довіри до влади підживлюють толерантність до ухилення. Люди часто виправдовують несплату податків тим, що «багатії все одно не платять», «гроші розкрадуть», або просто не відчують віддачі у вигляді якісних послуг. Ці настрої спільні для багатьох вікових і соціальних груп, хоча молодші міські жителі, можливо, дещо більше схильні вимагати прозорості та змін, тоді як старші й бідніші – просто виживають і не можуть сплачувати більше.

Попри такі тривожні показники, воєнний час продемонстрував і позитивні зрушення у добровільній сплаті податків. Значна частина бізнесу і громадян виявила патріотизм, сумлінно платячи податки навіть за наявності пільг. Наприклад, у 2022 році держава дозволила фізичним особам–підприємцям 1-ї та 2-ї груп не сплачувати єдиний податок на період воєнного стану. Але фактично багато хто продовжив платити: за 10 місяців 2022 найдрібніші ФОП 1-ї групи не лише не зменшили, а навіть збільшили сплату єдиного податку на 35% порівняно з довоєнним 2021 роком. Від ФОП 2-ї групи надходження впали незначно – на 28%, причому головно через перехід частини підприємців у 3-ю групу (тобто на іншу систему). Зокрема, мова йде про звільнених від податку підприємців, які все одно платять «виконуючи свій громадянський обов’язок» – справжній патріотизм. Натомість, деякі великі платники податків – особливо в підакцизних галузях – повелися менш патріотично, ймовірно користуючись послабленнями. Цей контраст між відповідальністю малого бізнесу та ухилянням окремих великих компаній ілюструє соціальні відмінності в податковій культурі: «низова» ланка продемонструвала високу свідомість, тоді як частина великого бізнесу все ще схильна до схем та тиску на податкову систему [45].

Також спостерігалися регіональні відмінності. Громадяни на прифронтових та окупованих територіях фізично не мали можливості сплачувати податки або були звільнені від них (наприклад, від земельного податку на територіях бойових дій). У більш безпечних регіонах бізнес швидше

відновлював діяльність і повертався до сплати податків у звичайному режимі. Переселенці та біженці, що виїхали за кордон, тимчасово випали з української податкової системи, хоча деякі продовжували сплачувати податки в Україні (зокрема, військовий збір із отриманих за кордоном доходів – на добровільній основі). Таким чином, війна спричинила диференціацію досвіду: ті, хто міг працювати – здебільшого платили і навіть з більшим усвідомленням мети цих платежів, тоді як найбільш постраждали верстви об'єктивно не мали змоги або доходів для сплати.

Щодо джерел податкової інформації, то різні групи покладаються на різні канали. Багато підприємців та бухгалтерів (незалежно від віку) користуються офіційними ресурсами: вебпорталом ДПС, Загальнодоступним інформаційно-довідковим ресурсом (ЗІР), підписані на офіційні канали у Telegram тощо. Водночас широкі верстви населення більше дізнаються про податки з новин, соціальних мереж, від знайомих. Помітно зросла роль онлайн-консультацій і контакт-центрів: майже 40% платників отримують консультації електронною поштою або через електронний кабінет, ще 25% – телефоном на гарячі лінії (дані опитування ДПС). Особливо для молоді цифрові джерела є основними, тоді як старші бізнесмени все ж іноді віддають перевагу особистому спілкуванню з інспектором (що, на жаль, історично було пов'язано і з корупційними ризиками). Однак у воєнний час очні контакти мінімізовані, тому всі покоління платників поступово переходять на дистанційні канали взаємодії з податковою – і цей тренд, ймовірно, залишиться і після війни, сприяючи більш прозорим відносинам [49].

Таким чином, війна одночасно висвітлила наявні проблеми податкової культури (недовіру, несправедливість, бідність) і показала приклади згуртованості та відповідальності (масова добровільна сплата податків як внесок у перемогу). Різні групи населення відреагували по-своєму, але загалом можна говорити про підвищення громадянської свідомості в питанні податків серед значної частини українців, особливо тих, хто належить до активного бізнес-середовища або середнього класу.

Однією з найбільш помітних тенденцій воєнного періоду стала прискорена цифровізація податкових сервісів і масовий перехід платників на електронну взаємодію з податковою. Якщо раніше електронні кабінети та онлайн-звітність були інструментом переважно для бізнесу, то у 2022–2023 роках вони фактично стали основним каналом для всіх категорій платників (через ризики фізичного відвідування податкових, релокацію суб'єктів оподаткування, необхідність оперативного зв'язку). ДПС звітує, що майже 95% платників податків протягом останнього року скористалися електронними послугами. Більше того, близько 79% опитаних зазначили, що потреба в е-сервісах зросла під час воєнного стану. Ці числа вражають і означають, що цифрові інструменти не просто доповнили традиційні – вони фактично замінили їх на час війни.

Найпопулярнішим інструментом став Інформаційно-комунікаційна система «Електронний кабінет платника». За даними опитування 2023 року, близько 65,5% платників користуються саме Е-кабінетом для отримання податкових послуг, тоді як 15,3% заходять через вебпортал ДПС, а 7% – через чат-боти у месенджерах. Через Е-кабінет можна подати декларації, переглянути стан розрахунків з бюджетом, листуватися з податковою та отримати довідки – все це набуло особливої ваги, коли фізичний доступ був ускладнений. Для прикладу, вже в грудні 2022 року 81% платників подавали звітність саме через Е-кабінет (ще 11% користувалися комерційним бухгалтерським програмним забезпеченням, що теж надсилає онлайн, і лише менше 8% надсилали електронну звітність через інші засоби). Фактично дві третини населення та ФОП, які користуються е-сервісами, роблять це кілька разів на місяць, а серед юридичних осіб таких було 83%. Це свідчить, що електронні сервіси стали буденною частиною ведення бізнесу і сплати податків [17].

Окремо слід відзначити роль державного сервісу «Дія». У 2022 році на порталі та в мобільному застосунку «Дія» запущено розділ «Мої податки», що інтегрується з податковою системою. Через «Дію» фізичні особи-підприємці на спрощеній системі отримали можливість сплачувати податки та подавати

декларації буквально в кілька кліків. Сервіс максимально спрощено: система автоматично підтягує необхідні дані, а користувачеві достатньо відповісти на 4 запитання, щоб згенерувати декларацію. Також «Дія» надсилає push-сповіщення про граничні строки сплати, наявність податкового боргу чи зобов'язань, що допомагає громадянам не пропустити платежі і уникнути штрафів. Важливо, що «Дія» інтегрована з банками: за згодою підприємця вона може отримувати інформацію про обороти на рахунках для підготовки звітності. При цьому жодні персональні дані не зберігаються, тобто рівень безпеки залишається високим.

Ефект від цифрових новацій на податкову поведінку переважно позитивний. По-перше, знизився адміністративний тягар: підприємці менше витрачають часу на заповнення паперів і відвідування інспекцій. По-друге, зменшився простір для корупції – електронна подача уніфікована і 86,7% опитаних громадян у 2022 році підтвердили, що не стикалися з корупцією в органах ДПС за останній рік (для порівняння, раніше питання корупції в податковій було болючим). По-третє, зросла довіра до податкової служби як до сервісної інституції. Завдяки прозорим електронним процедурам платники краще оцінюють роботу ДПС: у 2022 році 75% респондентів висловили довіру до професіоналізму та якості роботи податківців, а у 2023 році загальна задоволеність платників обслуговуванням сягнула 5,31 бала з 6 (проти 5,05 бала у 2022 році) – тобто спостерігається помітне покращення на ~5%. Це підтверджує, що цифровізація перетворює фіскальні органи на більш клієнтоорієнтовані, що є ключовим чинником підвищення добровільної сплати податків [18].

Варто зазначити, що впровадження нових е-сервісів відбувалося навіть під час війни. Окрім згаданих функцій в «Дії», восени 2023 року ДПС запустила великий антикорупційний проект – електронний акциз і електронна акцизна марка.

Ця система дозволяє онлайн-замовлення і облік акцизних марок для виробників підакцизних товарів, а громадянам – перевіряти справжність

акцизних марок через інтернет. Мета – мінімізувати людський фактор, посилити контроль за обігом алкоголю, тютюну тощо та перекрити канали тіньового ринку. Отже, цифрові технології використовуються не лише для зручності платників, а і для боротьби з ухиленням і шахрайством.

Загалом, воєнний період став каталізатором цифрової трансформації податкової сфери. Те, що планувалося на роки, впроваджено за місяці – і платники швидко адаптувалися. Електронна сплата податків стала настільки звичною, що можна очікувати: і після війни більшість громадян не матимуть бажання повертатися до застарілих «бюрократичних» процедур. Це фундаментально підвищує податкову культуру, адже простота і прозорість сприяють добровільній сплаті. Звичайно, залишаються питання кібербезпеки, технічної стійкості систем (особливо в умовах атак на енергетику, зв'язок), але досвід 2022–2023 років показав, що цифрова податкова інфраструктура України досить надійна. Відповідно до моніторингу інформаційних звітів ДПС України було виявлено, що навіть у найважчі дні системи Е-кабінету і реєстри працювали, суб'єкти бізнесу мали змогу реєструвати податкові накладні, подавати звітність. Це допомогло втримати керованість податкової системи.

Отже, цифрові сервіси стали ключовим елементом податкової культури воєнного часу. Вони не лише спростили життя платникам, а й змінили самі відносини між державою і суспільством у сфері податків – зробили їх більш партнерськими. Тепер завдання полягає в інтеграції зусиль та подальшому розвитку сформованих напрацювань: продовжувати вдосконалювати електронні сервіси, навчати громадян ними користуватися (особливо старших і тих, хто менше охоплений інтернетом), а головне – інтегрувати цифрові рішення у післявоєнну відбудову системи оподаткування.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОВПЛИВУ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ТА ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ НАРОЩУВАННЯ ФІСКАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ

2.1. Моніторинг впливу фінансової грамотності громадян на податкову культуру

Фінансова грамотність населення відіграє важливу роль у формуванні податкової культури – тобто сукупності ставлень, поведінки та моральних цінностей громадян щодо сплати податків. Підвищення рівня фінансової обізнаності позитивно позначається на добровільній податковій дисципліні. Іншими словами, люди з кращими знаннями у сфері фінансів та оподаткування більш схильні сумлінно виконувати свої податкові зобов'язання, як наслідок – зростають надходження державного та місцевих бюджетів.

В Україні традиційно спостерігалися проблеми з податковою дисципліною – значна частка економіки працювала в тіні, а рівень добровільної сплати податків був низьким. Однією з причин цього можна вважати низький рівень фінансової грамотності населення. До 2018 року Україна посідала одне з останніх місць в Європі за показниками фінансової обізнаності громадян. За оцінками ОЕСР, у 2018 році індекс фінансової грамотності українців становив лише 11,6 балів (за максимально можливих 21). Такий показник свідчить, що значна частина населення не володіла базовими знаннями про ведення бюджету, заощаджень, кредитів та податків. Відповідно, недостатнє розуміння податкової системи і своїх обов'язків здійснювали негативний вплив на податкову культуру – платники податків не повністю усвідомлювали важливість сплати податків чи механізми їхнього адміністрування [26].

Проте за останні роки спостерігається позитивна динаміка. Підтвердженням цього є дослідженням USAID у співпраці з НБУ, згідно з якими за 2018–2021 роки індекс фінансової грамотності українців зріс до 12,3

балів. Такий позитивний тренд став результатом реалізації Національної стратегії розвитку фінансової грамотності та освітніх програм, спрямованих на підвищення обізнаності населення у фінансових питаннях. Хоча 12,3 бали (близько 58%) від максимально можливого рівня і нижче мінімальної цільової шкали ОЕСР (14 балів), прогрес очевидний. Підвищення фінансової грамотності означає, що більше громадян розуміють основи оподаткування: наприклад, які податки вони сплачують, чому це необхідно для суспільства, та які наслідки ухилення від сплати. Це сприяє формуванню відповідальнішого ставлення до сплати податків.

Моніторинг міжнародного досвіду засвідчив прямий вплив фінансової грамотності на податкову культуру. Так, дослідження, проведене у країнах Європи, виявило статистично значущу позитивну кореляцію між рівнем фінансової грамотності населення та обсягом податкових надходжень держави. Зокрема, країни з вищими показниками фінансової грамотності (наприклад, Австрія, Естонія) демонструють, відповідно, вищий рівень добровільної сплати податків, тоді як країни з низькою фінансовою обізнаністю (наприклад, Румунія) мають гірші показники податкових надходжень та дисципліни в контексті сплати податків і зборів. Це пояснюється тим, що фінансово грамотні громадяни краще розуміють свої податкові зобов'язання, строки та правила сплати податків, а також усвідомлюють суспільну користь від податків. Вони менш схильні до ухилення від оподаткування, оскільки розуміють, що несплата податків підриває фінансування важливих державних послуг [5].

На індивідуальному рівні фінансова грамотність впливає на податкову поведінку через підвищення податкової обізнаності та мотивації. Якщо громадянин вміє планувати особисті фінанси, розраховувати доходи і витрати, то він, як правило, уважніше ставиться й до сплати належних податків. Обізнані платники податків краще інформовані про податкові пільги чи належні відрахування, вчасно подають декларації та сплачують нараховані суми. Натомість недостатня обізнаність може приводити до помилок і порушень: за даними податкових інституцій США, понад 60% опитаних американців не

знають базових податкових понять, що призводить до неправильного заповнення декларацій або неотримання належних податкових кредитів [6].

В цьому ракурсі важливу роль відіграють податкові консультанти. Податкові консультанти виступають важливими суб'єктами у процесі формування податкової грамотності населення, оскільки забезпечують фаховий супровід платників податків щодо застосування норм податкового законодавства. Їх професійна діяльність сприяє підвищенню рівня обізнаності громадян та суб'єктів господарювання стосовно податкових прав, обов'язків та механізмів ефективного податкового планування. Через консультативну, інформаційно-роз'яснювальну та освітню роботу податкові консультанти відіграють значну роль у зниженні податкової правової необізнаності, що, у свою чергу, сприяє зміцненню податкової дисципліни та зменшенню тінізації економіки. У контексті динамічних змін фіскального законодавства їх діяльність набуває особливої значущості як інструмент підвищення якості податкового адміністрування та зміцнення довіри до податкової системи.

Констатуємо, що одним із індикаторів податкової культури є рівень тіньової економіки та добровільної сплати податків. В Україні, попри поступове зростання фінансової грамотності, податкова культура досі має значний потенціал для покращення. За оцінками Міністерства економіки, у 2021 році обсяг тіньової економіки зріс до 32% ВВП (у 2020 році – близько 30%). Тобто третина економічної діяльності відбувається поза офіційним обліком, податки з неї не сплачуються. Такий високий рівень «тінізації» багато в чому зумовлений історично низькою довірою до фіскальних інституцій та недостатньою податковою свідомістю платників. Водночас соціологічні опитування показують, що громадська думка поступово змінюється на користь чесної сплати податків. За даними дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», 79% українців вважають, що податки відіграють позитивну роль у розвитку країни, а 74% переконані, що посилення контролю за сплатою податків поліпшить економічну ситуацію. Близько двох третин опитаних також погоджуються, що сплачені вчасно податки забезпечать їм у майбутньому гідну

пенсію, і підтримують запровадження суворої відповідальності за ухилення від сплати. Подібні результати свідчать про зростання усвідомлення громадянами важливості податків та готовності дотримуватися податкових норм – важливі елементи податкової культури [22].

Втім, на практиці підвищення податкової культури потребує часу та зусиль. Моніторинг впливу фінансової грамотності на податкову культуру демонструє, що освітні програми дають поступовий ефект. В Україні податкова служба усе активніше залучає громадян до просвітницьких ініціатив. Наприклад, у податкових органах започатковано регулярні зустрічі зі школярами та студентами, де фахівці роз'яснюють значення податків. Ми переконані, що, формування такої свідомості з юного віку – важлива передумова виховання покоління відповідальних платників. В межах просвітницьких кампаній молоді пояснюють, як податки наповнюють бюджет для фінансування освіти, медицини, оборони; навчають основам податкового законодавства та відповідальності за ухилення.

Слід наголосити, що взаємодія між фінансовою грамотністю і податковою поведінкою є багатогранною. Сам по собі високий рівень знань та навичок не гарантує сумлінної сплати податків – на цей аспект впливають також інституційні та соціально-економічні умови. Ключові фактори, що визначають вагу й напрям впливу фінансової грамотності на фіскальну дисципліну, включають такі домінанти:

1. Довіра до держави та податкова мораль – одні з ключових домінант, що підтверджується логічним парадоксом: якщо громадяни не довіряють тому, що їхні податки витрачаються чесно і на благо суспільства, навіть фінансово грамотні люди можуть ухилятися від сплати. В Україні рівень такої довіри традиційно невисокий через корупційні явища, відносно низький рівень освоєння бюджетних видатків. Як наслідок: низька податкова мораль (свідоме виправдання несплати податків) підриває фіскальну дисципліну. Однак, зміцнення довіри – через прозорість бюджету, успішні реформи, покращення якості державних послуг, цифровізацію фіскального простору – значно

підвищать віддачу від фінансової просвіти, адже обізнані платники за умов довіри більш схильні виконувати обов'язки.

2. Простота та прозорість податкового адміністрування. Складна, заплутана система оподаткування може нівелювати ефекти фінансової грамотності. Якщо навіть знаючи законодавчі базиси, платник податків стикається з надмірними паперовими процедурами, непослідовністю правил та іншими ризиками адміністрування податків, що може виступити фактором трансформації підприємницької діяльності в тіньовий сектор. Тому спрощення адміністрування – оптимізація кількості податків і звітних документів, автоматизація процесів оподаткування, зрозумілі онлайн-сервіси – підсилює позитивний вплив фінансової грамотності. В Україні за останні роки зроблено кроки в цьому напрямі (електронні сервіси, єдиний рахунок для податків тощо), але податкова система все ще залишається доволі складною.

3. Рівень доходів і економічні стимули. Фінансова грамотність тісно переплітається з доходами: з одного боку, вищі доходи часто отримують люди з вищою фінансовою культурою; з іншого – самі по собі доходи впливають на податкову поведінку. Люди з низькими доходами можуть не сплачувати податки не лише через брак знань, але й через банальну нездатність (податкові пільги чи тіньова зайнятість стають пріоритетними питаннями в цьому ракурсі). Водночас заможні громадяни, навіть добре обізнані, іноді схильні ухилятися від сплати податків і зборів, якщо податкове навантаження вважають занадто великим. Таким чином, економічні стимули та справедливі ставки податків мають дієве й перспективне значення. Оптимально налаштована податкова система (прогресивна шкала, помірні ставки, мінімізація викривлень) у поєднанні з фінансовою грамотністю дає найкращий результат – платники розуміють свої зобов'язання і можуть їх виконати без надмірного навантаження.

4. Культура та освіта в сфері оподаткування. Окремо слід виокремити фактор податкової просвіти. Фінансова грамотність – поняття ширше, що включає бюджетування, заощадження, роботу з банківськими продуктами. Але складова саме податкової грамотності (знання своїх прав і обов'язків як

платника, розуміння, як формуються податки і на що йдуть бюджетні ресурси) впливає безпосередньо на поведінку суб'єктів оподаткування. Якщо людина ніколи не отримувала базової освіти про податки (ні в школі, ні в процесі професійної підготовки), її уявлення можуть будуватися на негативному досвіді оточення. Тому важливо інтегрувати податкові теми у програми фінансової грамотності. В Україні робляться кроки у цьому напрямі: Державна податкова служба України спільно з закладами освіти репрезентувала роз'яснювальні матеріали, НБУ випускає посібники, проводяться лекції для молоді про роль податків. Формування податкової культури з юного віку – запорука того, що з часом добровільна сплата податків стане соціальною нормою. Високий рівень загальної фінансової грамотності населення створює базу для цього, але потрібен акцент саме на оподаткуванні (через кейси, ігри, приклади реальних послуг, що фінансуються за рахунок податків) [33].

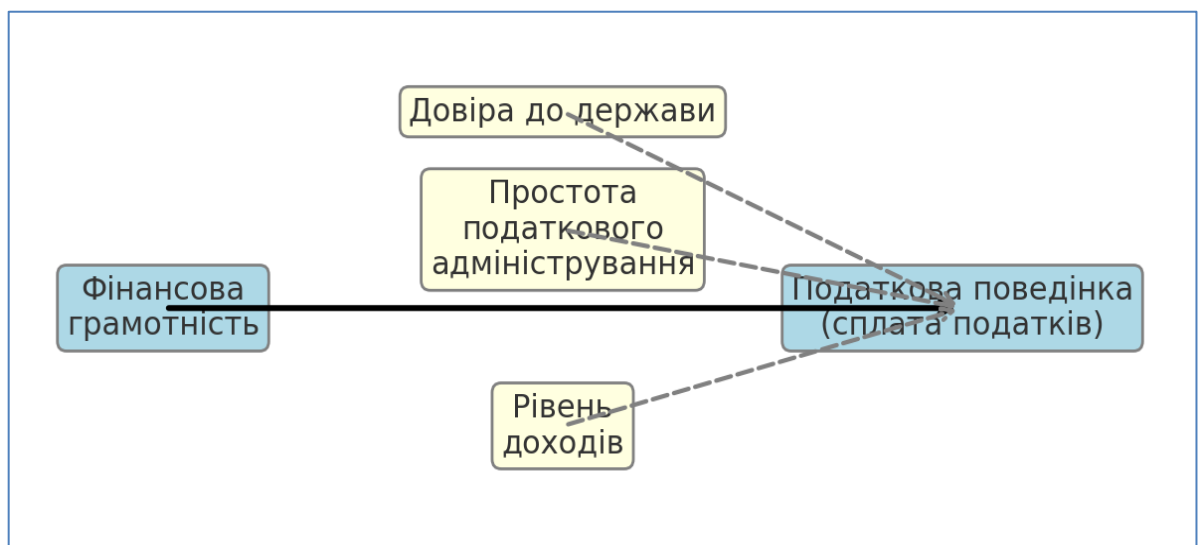

Рис. 2.1. Схема впливу фінансової грамотності на податкову поведінку платників податків, з урахуванням ключових факторів-модераторів.

Фінансова грамотність прямо сприяє сумлінній сплаті податків (вищій фіскальній дисципліні), але довіра до держави, простота податкового адміністрування та рівень доходів можуть як посилювати, так і послаблювати цей ефект.

Як видно з рис. 2.1, за сприятливих умов (висока довіра, прості й зрозумілі правила, достатні доходи) підвищення фінансової грамотності населення трансформується у помітне поліпшення податкової дисципліни. Люди, які краще розуміють фінансові питання, усвідомлюють необхідність інвестування в суспільні блага через сплату податків і більш схильні добровільно декларувати доходи, якщо впевнені у забезпеченні суспільного добробуту. Натомість за несприятливих умов (недовіра, корупція, високий податковий тягар) навіть освічені у фінансовому плані громадяни можуть шукати способи мінімізації або тінізації в сфері оподаткування [36].

Після перемоги та стабілізації економіки Україні належить відновити фіскальну дисципліну, спираючись як на просвіту платників, так і на підвищення прозорості та підзвітності використання податків.

Таким чином, фінансову грамотність слід розглядати як необхідну, але недостатню умову підвищення фіскальної відповідальності: максимальний ефект вона дає лише в комплексі з інституційними реформами та економічними стимулами.

За допомогою емпіричного підходу та в контексті узагальнення впливу фінансової грамотності на фіскальний потенціал держави (здатність бюджету наповнюватися за рахунок податків і зборів) було складено SWOT-матрицю (табл 2.1).

Підвищення фінансової грамотності населення позитивно впливає на фіскальний потенціал України, адже інформовані громадяни й суб'єкти бізнесу краще розуміють важливість сплати податків, вміють виконувати податкові процедури та планувати свої фінансові зобов'язання. У період 2020–2024 років зроблено суттєві кроки в цьому напрямі – від поліпшення освітніх показників до впровадження національної стратегії фінансової грамотності та цифрових сервісів. Водночас актуальними лишаються виклики довіри та тіньової економіки [37].

Таблиця 2.1

**SWOT-аналіз впливу фінансової грамотності на фінансовий
потенціал держави**

<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
Підвищення фінансової грамотності населення зміцнює обізнаність платників щодо податків; Активна підтримка з боку органів державної влади та місцевого самоврядування через реалізацію стратегій та освітніх проєктів з фінансової грамотності; Залучення широкого кола організацій та суб'єктів фінансової політики до співпраці в контексті нарощування бюджетних ресурсів держави; Розвиток цифрових сервісів спрощує сплату податків та знижує адміністративні бар'єри.	Нинішній рівень фінансової грамотності ще недостатній (індекс становить лише 58% від максимального, нижче цільового орієнтира OECD); Низька податкова культура і довіра; Тінізація підприємницького сектору; Форс-мажорні явища та воєнні загрози; Недостатня мотивація сумлінного виконання податкових обов'язків.
<i>Можливості</i>	<i>Загрози</i>
Реалізація Національної стратегії фінансової грамотності до 2030 із залученням дорослого населення, підприємців, ветеранів та інших груп; Інтеграція фінансової грамотності в систему освіти, а також програм підтримки малого бізнесу; Євроінтеграція України у фокусі стимулювання впровадження європейських стандартів прозорості; Міжнародне співробітництво в сфері фінансів та оподаткування.	Економічна нестабільність та протидія ризикам воєнного стану; Падіння реальних доходів більшості населення України; Зневіра та корупційні ризики; Міграція інтелектуального кадрового потенціалу; Соціально-психологічні фактори (фінансово грамотні громадяни можуть свідомо уникати сплати податкових платежів, розуміючи, що система несправедлива).

Для реалізації повного фінансового потенціалу від підвищення фінансової грамотності держава має продовжити системні зусилля: пояснювати громадянам користь від сплачених податків, гарантувати прозорість в їх використанні, удосконалювати податкову систему (спрощення, справедливість, транспарентність), а також забезпечувати економічне зростання, яке підвищить доходи населення. Лише за таких умов фінансово грамотне суспільство

трансформується у суспільство з високою податковою культурою, де добровільна сплата податків є нормою, що продукуватиме наповнення бюджету і сприятиме сталому розвитку України.

2.2. Фінансова грамотність як фактор підвищення рівня сплати податків

Фінансова грамотність прямо впливає на фінансові показники держави. Освічені у фінансовому плані громадяни не лише сумлінніше сплачують податки, але й роблять це більш ефективно – в повному обсязі та вчасно. Це, своєю чергою, веде до збільшення податкових надходжень до бюджету. Розглянемо динаміку податкових надходжень і роль фінансової освіти як фактора їхнього зростання за останні 5 років на прикладі України та деяких зарубіжних країн.

За період 2018–2021 років, що передував повномасштабній війні, в Україні спостерігалось суттєве збільшення обсягу сплачених податків. Зведений бюджет України у 2021 році отримав 1,45 трлн грн податкових надходжень, тоді як у 2018 році – близько 0,99 трлн грн. Тобто за 2018-2021 роки обсяг податків, сплачених до бюджету, зріс приблизно на 47%. Це значне підвищення, частково обумовлене економічним зростанням і поліпшенням адміністрування податків, але також і покращенням добровільної сплати. Частка податкових надходжень у структурі доходів бюджету збільшилася з 83% у 2018 році до 87,5% у 2021 році, що свідчить про зменшення ролі неподаткових джерел і вищу фінансову участь громадян у формуванні бюджету. На жаль, через економічні потрясіння воєнного 2022 року цей показник тимчасово знизився – податкові надходження склали лише 61% доходів бюджету (близько 1,34 трлн грн), іншу частину доходів забезпечили міжнародна допомога та запозичення. Проте у довоєнні роки тренд був позитивним [5].

Починаючи з 2022 року, на динаміку податкових надходжень суттєво вплинула повномасштабна війна, що призвела до змін у структурі економіки, скорочення ділової активності в окремих секторах та перерозподілу бюджетних пріоритетів. Попри складні умови, державі вдалося забезпечити поступове зростання податкових надходжень завдяки запровадженню цифрових інструментів адміністрування, посиленню податкової дисципліни та підтримці з боку міжнародних партнерів.

На рис. 2.2 представлено зміну обсягу податкових надходжень до Державного бюджету України упродовж 2020–2024 років та їхню частку в загальній структурі доходів бюджету. Спостерігається сталий ріст податкових надходжень: з 850 млрд грн у 2020 році до 1580 млрд грн у 2024 році. Частка податкових надходжень у доходах бюджету також демонструє відносно стабільну тенденцію, коливаючись у межах 73–80 %, що свідчить про важливу роль податкових платежів як ключового джерела формування дохідної частини бюджету [9]. Зростання податкових надходжень корелює з процесами економічного відновлення, фіскальної реформи та удосконалення адміністрування податків.

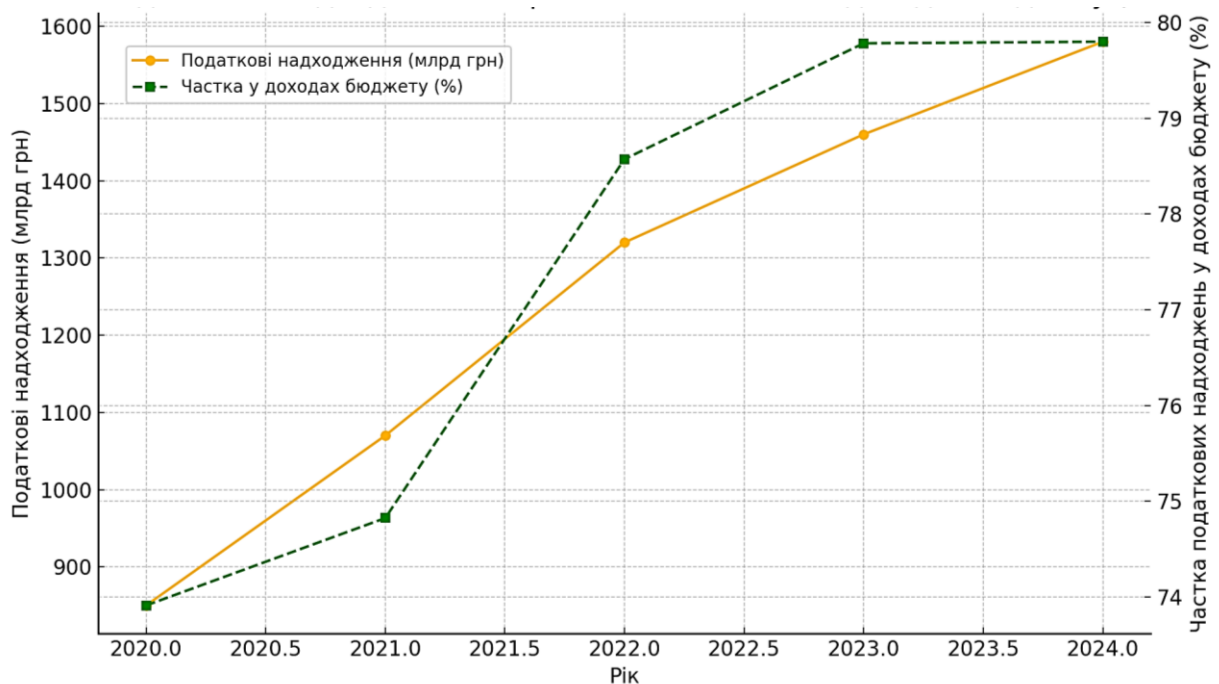

Рис. 2.2. Динаміка податкових надходжень в Україні та їхня частка в доходах державного бюджету у 2020–2024 роках [9]

Констатуємо, що цей приріст збігся у часі з реалізацією програм підвищення фінансової грамотності, про які йшлося вище. Хоча безпосередньо виміряти внесок фінансової освіти у зростання доходів бюджету складно, опосередковані показники – такі як зменшення частки тіньового сектора та поліпшення податкової дисципліни – вказують на позитивний вплив. Наприклад, у 2019–2021 рр. кількість виданих фіскальних чеків і зареєстрованих РРО (реєстраторів розрахункових операцій) суттєво зростає, що означає виведення частини готівкових розрахунків з «тіні» і, відповідно, додаткові сплачені податки. Це стало можливим завдяки поєднанню державних заходів (обов'язкове запровадження РРО для бізнесу, «кешбек» за невидачу чеку) та інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення. На заходах з фінансової грамотності податківці пояснювали громадянам практичну вигоду вимагати фіскальний чек при покупці товарів: чек не лише гарантує захист прав споживача, а й підтверджує, що з покупки сплачені податки до бюджету. Таким чином, підвищення обізнаності споживачів стимулює бізнес працювати прозоро, що веде до росту надходжень ПДВ та інших податків.

За результатами моніторингу й аналізу звітно-статистичних даних побудовано візуалізацію взаємозв'язку фінансової грамотності, податкової культури та приросту податкових надходжень у 2018–2024 роках. Графік демонструє умовну кореляцію між рівнем фінансової грамотності та податкової культури населення з динамікою податкових надходжень до бюджету. Для побудови використано індекси на основі узагальнених даних опитувань, аналітики НБУ, ДПС, а також прогнозних припущень, що відображають зростання добровільної податкової дисципліни внаслідок посилення громадянської відповідальності. Приріст надходжень до бюджету оцінювався у відсотках у реальному вираженні. Використано інструменти двовісної візуалізації: ліва вісь – індекси (0–100), права – річний приріст податкових надходжень (%) [9].

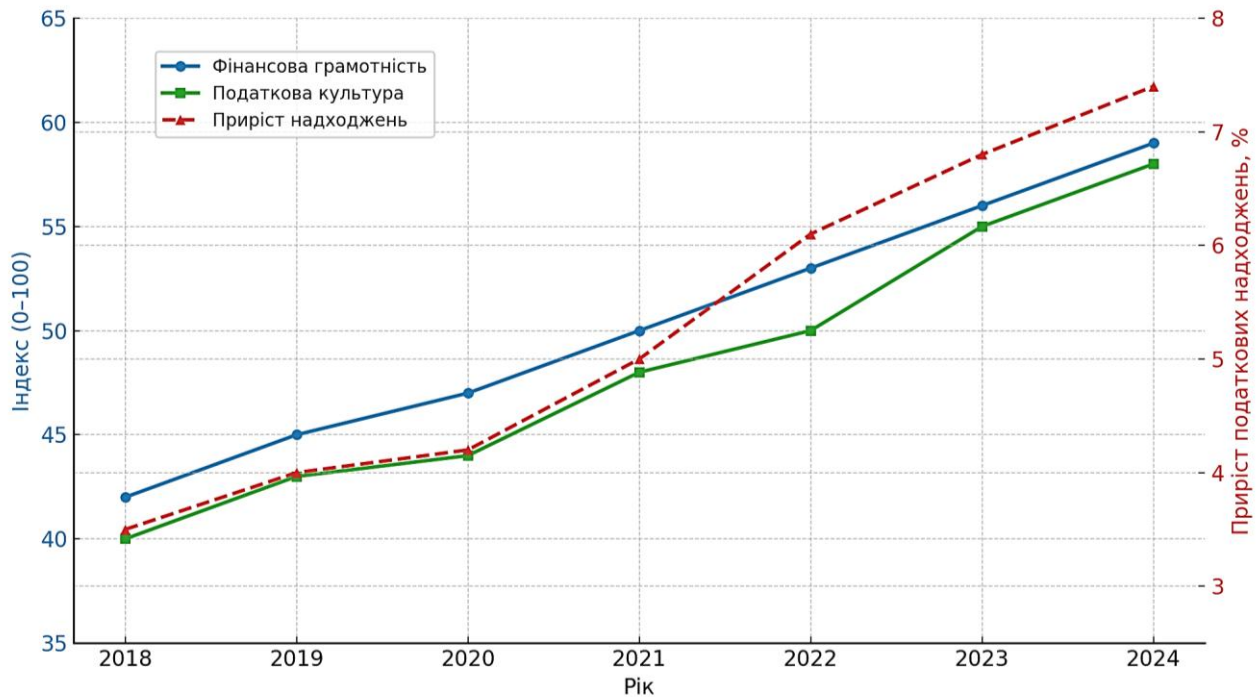

Рис. 2.3. Взаємозв'язок фінансової грамотності, податкової культури та динаміки податкових надходжень [9]

Графік наочно демонструє позитивну кореляцію між зростанням індексу фінансової грамотності, рівнем податкової культури населення та динамікою податкових надходжень до бюджету у 2018–2024 роках. Виявлене співвідношення підтверджує тезу про те, що підвищення обізнаності громадян щодо функцій та механізмів оподаткування, а також формування відповідальної фінансової поведінки, прямо впливає на фіскальну дисципліну та платіжну активність.

Особливо помітним є вплив у період 2022–2024 років, коли в умовах воєнного стану добровільна сплата податків виступає не лише економічним, а й моральним зобов'язанням громадян. Зростання податкових надходжень у поєднанні з позитивною динамікою фінансової грамотності свідчить про формування нової моделі податкової поведінки, заснованої на довірі, патріотизмі та партнерстві між державою і платниками податків [8].

Таким чином, податкова культура і фінансова грамотність можуть розглядатися як взаємопов'язані чинники довгострокового зростання фінансової спроможності держави.

Зростання податкових надходжень від фінансової грамотності підтверджується не лише українськими тенденціями, а й спеціальними дослідженнями в інших країнах. Зокрема, проведений у 2023 році аналіз у країнах ЄС виявив, що «результати аналізу показують: вищий рівень фінансової грамотності населення відповідає вищим податковим надходженням. Модель продемонструвала доволі сильний статистичний зв'язок ($R^2 \approx 0,63$) між показниками фінансової компетентності (за даними опитувань ОЕСР) та податковим коефіцієнтом (часткою податків у ВВП). Іншими словами, близько 60% варіації рівня податкових надходжень між країнами можна пояснити різницею у рівнях фінансової грамотності громадян – дуже вагомий фактор. Автори зазначають, що підвищення фінансової освіти прямо впливає на зростання податкових надходжень, послаблюючи негативний вплив складності податкового законодавства на добровільну сплату. Уряди, інвестуючи в фінансову грамотність, досягають кращого наповнення бюджету, оскільки освічені платники краще розуміють податкові правила і менше ухиляються від їх виконання. Навіть більше, високий рівень фінансової грамотності населення здатен зменшити масштаби ухилення від сплати податків і мінімізації податкових зобов'язань, що зрештою позитивно позначається на доходах бюджету.

Подібні висновки отримані і для країн, що розвиваються. Наприклад, дослідження 2024 року в Гані показало, що серед підприємців малого бізнесу вищий рівень фінансової грамотності суттєво підвищує добровільність сплати податків, особливо за умови справедливого податкового режиму. Респонденти, які краще розуміються на фінансах та обліку, частіше декларували свої доходи і платили податки навіть у неформальному секторі економіки. Ці дані узгоджуються із загальносвітовою практикою: фінансово грамотні громадяни усвідомлюють, що сплачені податки – це вклад у суспільні блага (дороги,

медицина, оборона), тому схильні відповідальніше ставитися до оподаткування. Натомість недостатня поінформованість створює підґрунтя для ухилення від податків. Отже, фінансова грамотність виступає важливою детермінантою рівня податкових надходжень: підвищення грамотності здатне збільшити податкову базу за рахунок розширення кола сумлінних платників [12].

Отже, фінансова грамотність є потужним інструментом збільшення податкових надходжень. Інвестуючи в освіту громадян, держава отримує не лише більш фінансово спроможне населення, але й відповідальніших платників податків, що прямо позначається на доходах бюджету. Як підсумовується в звіті ОЕСР, країни, що успішно реалізують стратегії фінансової освіти, «досягають високого рівня податкових надходжень, і податкова складність перестає бути значною перешкодою ні для суспільства, ні для уряду». Для України це особливо актуально в контексті повоєнного відновлення економіки – фінансова грамотність населення стане одним з факторів максимальної мобілізації внутрішніх ресурсів для відбудови через чесну сплату податків.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ З УРАХУВАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

2.3. Зарубіжний досвід підвищення податкової культури як важливої компоненти фінансової грамотності

Розвиток податкової культури громадян є пріоритетом для багатьох країн світу, адже високий рівень добровільної сплати податків зміцнює бюджет і суспільну довіру. Зарубіжний досвід демонструє, що підвищення податкової культури тісно пов'язане з покращенням фінансової грамотності населення. Уряди різних держав запроваджують освітні та інформаційні програми, аби громадяни з молодого віку розуміли значення податків і вважали сплату податків невід'ємною частиною фінансової поведінки. Розглянемо досвід провідних країн світу (ЄС, США, Китаю) у вихованні податкової культури та уроки, які з цього може почерпнути Україна.

У Європейському Союзі традиційно приділяється значна увага формуванню культури чесної сплати податків через систему освіти і просвітницькі кампанії. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) відзначає, що уряди все активніше «звертаються до платників податків – нинішніх і майбутніх – щоб навчати, інформувати та допомагати їм з метою формування “культури дотримання податкового законодавства”, за якої громадяни розглядають сплату податків як інтегральну частину своїх відносин з державою» [1]. Особливий акцент робиться на вихованні молодого покоління. У багатьох країнах ЄС податкова тематика інтегрована в шкільні курси фінансової грамотності та громадянської освіти. Наприклад, у Великій Британії податкове відомство HMRC реалізує програму «Tax Facts» – безкоштовні навчальні ресурси для школярів 8–17 років. Ця програма включає інтерактивні уроки, відеоролики та навіть візити податкових інспекторів-«амбасадорів» до шкіл, аби у доступній формі пояснити дітям, що таке податки, навіщо держава

їх збирає і як податки використовуються на благо суспільства. Школярі дізнаються про базові принципи: податки фінансують лікарні, школи, дороги; кожен громадянин має чесно сплачувати свою частку; існує відповідальність за ухилення. Така рання освіта формує повагу до податкових правил і підвищує фінансову грамотність: молоді люди, виховані на розумінні податків, у дорослому житті краще управляють своїми фінансами і дисципліновано сплачують податки [3].

Водночас Естонія та скандинавські країни відомі високою податковою культурою. В Естонії курс основ фінансової грамотності (що включає теми податків і державних фінансів) є частиною шкільної програми з 2010-х років. Молодь навчається користуватися електронними сервісами для подання декларацій, розуміє, як податки розподіляються на суспільні потреби. Це відбилося на рівні добровільної сплати: Естонія має один з найнижчих рівнів тіньової економіки у Східній Європі та високий відсоток своєчасної подачі податкових декларацій громадянами. У Німеччині велику роль відіграє прозорість та зворотній зв'язок: платникам регулярно доводять інформацію, куди спрямовуються їхні податки, що підвищує довіру і податкову дисципліну. Крім того, існують консультаційні центри і гарячі лінії, де громадяни можуть отримати безкоштовні роз'яснення з податкових питань – це підвищує податкову грамотність дорослого населення. ОЕСР узагальнила досвід 59 країн і понад 140 ініціатив з освіти платників податків, серед яких є і європейські практики: від конкурсів дитячих есе на податкову тематику – до семінарів для підприємців щодо нових правил. Попри різноманітність підходів, усі вони мають спільний результат: покращення податкової культури та підвищення податкової моралі громадян. Звіти показують, що впровадження навіть простих освітніх заходів (наприклад, інформаційних буклетів або шкільних уроків) помітно впливає на ставлення людей – вони більше усвідомлюють суспільну важливість податків і рідше схвалюють їх несплату.

У Сполучених Штатах Америки існує своя специфіка: податкова система доволі складна, і багато громадян залучають професійних бухгалтерів для

підготовки декларацій. Втім, останніми роками у США також загострилася увага до податкової освіти як частини фінансової грамотності. Дослідження податкового фонду (Tax Foundation) у 2024 році виявило, що понад 61% американців не знають базових понять про прибутковий податок (наприклад, крайній термін подачі декларації 15 квітня тощо). Усвідомлюючи ці прогалини, податкові органи та освітні установи активізували роботу з підвищення податкової грамотності населення. Служба внутрішніх доходів США (IRS) включила фінансову/податкову освіту до пріоритетів – у щорічному Звіті Національного платника податків за 2024 р. зазначено, що «податкова і фінансова грамотність є фундаментально пов'язаними. Низька обізнаність про податки призводить до серйозних наслідків для платників і втрат доходів для держави» [11]. Служба внутрішніх доходів США розробляє навчальні матеріали для шкіл і коледжів, проводить інформаційні кампанії в період декларування доходів. Низка штатів запровадила обов'язкові курси фінансової грамотності в школах, де окрема секція присвячена податкам: учні вчать заповнювати спрощені податкові форми, розуміти свою платіжну відомість (вирахування податку з зарплати) тощо. Такі знання допомагають молоді не боятися податкових зобов'язань і сприймати їх як нормальну частину життя.

Цікавим є той факт, що паралельно, у США діють громадські організації, що популяризують фінансову грамотність. Наприклад, Національна рада з фінансової освіти (NFEC) проводить щорічні оцінки вартості фінансової неграмотності – у 2023 році, за їхніми підрахунками, нестача фінансових знань коштувала американцям 388 млрд дол США (в середньому 1500 дол США на дорослого) через зайві борги, штрафи, втрачені податкові пільги тощо. Значна частина цих втрат – результат помилок у податкових рішеннях (неправильно подані декларації, незнання про належні податкові кредити). Це стало аргументом для урядових програм, що мають навчити громадян ефективно управляти грошима, включно з податковим плануванням. Очікується, що підвищення податкової грамотності громадян США допоможе зменшити так званий «податковий розрив» (різницю між належними і фактично сплаченими

сумами податку) та підвищити рівень добровільної сплати. Таким чином, американський досвід показує, що навіть у країнах з розвинутою економікою постає питання податкової культури, і рішенням є комплекс фінансової освіти і спрощення податкової системи [32].

У Китаї питання підвищення податкової культури стало актуальним порівняно недавно, у зв'язку з трансформацією економіки і запровадженням нових податків на доходи громадян. Традиційно податкова дисципліна в Китаї забезпечувалася жорстким контролем, але нині уряд робить кроки і в напрямку освіти та сервісу. Зокрема, з 2018–2019 років, коли в Китаї була проведена податкова реформа (зниження ставок ПДФО, запровадження податкових відрахувань на освіту, лікування тощо), держава розгорнула масштабну інформаційну кампанію для населення. Створювалися зрозумілі інструкції і відеоролики про те, як заповнювати нові податкові декларації через мобільний додаток, відкривалася гаряча лінія для консультування громадян. Податкова адміністрація Китаю запустила серію тренінгів для бухгалтерів малих підприємств, роз'яснюючи нові правила і важливість їхнього дотримання. Одночасно в китайських школах та університетах почали більше уваги приділяти фінансовій грамотності: якщо раніше фокус був на заощадженнях і банківських послугах, то тепер додалися теми оподаткування, підприємництва і прав споживачів. Як результат, рівень податкової грамотності китайської молоді поступово зростає, що відзначає і Світовий банк у звітах про фінансову включеність Китаю. Хоча повна зміна культури потребує часу, Китай зробив ставку на поєднання технологічних рішень (спрощення сплати податків через цифрові платформи) та просвіти. Цей досвід цікавий тим, що показує: навіть авторитарні системи визнають цінність добровільної податкової культури, адже вона зменшує витрати на примусовий контроль і підвищує ефективність збору податків [13].

Узагальнюючи практики різних країн, можна виділити кілька ефективних підходів до підвищення податкової культури громадян через фінансову грамотність:

1. Інтеграція податкових знань у систему освіти. Багато країн починають навчати громадян податкової грамотності ще зі школи або університету. Спеціальні модулі чи курси дозволяють молоді зрозуміти, чому важливо сплачувати податки, і як це робити. Така освіта дає довгостроковий ефект – сформовані установки зберігаються на все життя.

2. Державні просвітницькі програми для дорослих. В ЄС і США податкові служби регулярно проводять семінари, випускають буклети, ведуть роз'яснювальні вебсайти для платників. Наприклад, у Франції існує «День платника податків», коли кожен може прийти на консультацію до податкової інспекції та отримати поради з податкового планування. У Канаді податкова служба публікує прості довідники “Податки 101” для різних аудиторій (студентів, пенсіонерів, нових іммігрантів), підвищуючи загальну податкову грамотність населення.

3. Партнерство з громадськими та бізнес-організаціями. Звіт ОЕСР відзначає, що податкові відомства успішно співпрацюють з освітніми установами, неурядовими організаціями та навіть приватним сектором у питаннях освіти платників. Наприклад, у Латинській Америці (програма EuroSocial) студенти-волонтери допомагають малозабезпеченим громадянам заповнювати податкові декларації, пояснюючи їм податкові норми – тим самим і навчаючи, і підвищуючи залученість до системи. У Великій Британії професійні бухгалтерські асоціації розробляють спрощені навчальні матеріали про податки для малих підприємств. Така співпраця розширює охоплення освітніх заходів і робить їх більш ефективними.

4. Прозорість та звітність у використанні податків. Зарубіжний досвід свідчить: податкова культура зміцнюється, коли громадяни бачать прямий зв'язок між сплаченими податками і власним благополуччям. Тому уряди розвинутих країн намагаються максимально прозоро інформувати, куди йдуть податки. Наприклад, в Естонії кожен платник податків може в електронному кабінеті побачити розрахунок: скільки з його сплачених податків пішло на медицину, освіту, армію тощо. У Фінляндії податкова служба щороку випускає

брошуру «Куди йдуть ваші податки», яка розсилається домогосподарствам. Це підвищує довіру до фіскальних інституцій і мотивує платити податки вчасно. Таким чином, підвищення фінансової грамотності населення відбувається і через кращу поінформованість про державні фінанси.

Для України вивчення зарубіжного досвіду є надзвичайно корисним і перспективним, особливо в період воєнного стану та відбудови економіки. Проте слід констатувати, що вже зараз в Україні реалізуються подібні кроки: впроваджується курс фінансової грамотності в школах, податкова служба започатковує нові цифрові сервіси (Е-сервіси ДПС, «Є-Receipt» тощо) і проводить роз'яснювальну роботу. Варто й надалі розвивати ці напрями, зважаючи на найкращі практики. Зокрема, можна запровадити всеукраїнську програму «Податкова освіта для молоді» за аналогією до британської «Tax Facts»; тісно співпрацювати з профільними установами, закладами вищої освіти, громадськими організаціями у проведенні тренінгів з податкової грамотності для населення; підвищувати прозорість бюджетних витрат, аби громадяни – платники податків відчували соціальний ефект.

3.2. Стратегічні орієнтири розвитку податкової культури в Україні з урахуванням прагматизму протидії ризикам воєнного часу

Податкова культура є системною характеристикою рівня свідомості громадян щодо необхідності добровільного виконання податкових зобов'язань, що формується під впливом економічних, правових, соціальних, етичних і ментальних чинників. У воєнний час її роль трансформується — вона набуває не лише фіскального, а й мобілізаційного значення, оскільки забезпечує ресурсну стійкість держави. Відтак, розроблення та реалізація стратегічних орієнтирів розвитку податкової культури в Україні має враховувати як необхідність протидії поточним ризикам (економічним, соціальним, безпековим), так і завдання відновлення країни після війни.

Стратегічний розвиток податкової культури передбачає комплексне, міждисциплінарне бачення цієї категорії, як компоненти фінансової грамотності, елементу культури правової держави та чинника фінансової стабільності. Основними принципами стратегічного підходу є такі:

- інституційна послідовність – узгодження законодавчих, адміністративних і просвітницьких ініціатив у сфері оподаткування;
- інклюзивність – залучення всіх категорій населення, бізнесу та громадянського суспільства до формування нової податкової етики;
- прагматизм – орієнтація не лише на нормативні декларації, а й на реальні можливості впровадження змін в умовах воєнного часу;
- адаптивність – урахування регіональних, демографічних і цифрових особливостей платників податків [39].

У цьому контексті податкова культура перестає бути лише динамічною складовою державного управління – вона перетворюється на інструмент стійкості, що сприяє збереженню фінансової спроможності, посиленню довіри до держави та зменшенню вразливості економіки до зовнішніх і внутрішніх шоків.

Розвиток податкової культури в умовах війни має ґрунтуватися на підвищенні податкової грамотності, яка охоплює:

- базове розуміння структури податків і їх функцій;
- знання про податкові права і обов'язки громадян;
- здатність користуватися цифровими інструментами для обліку, звітності та сплати податків;
- усвідомлення суспільної ролі податків у фінансуванні оборони, освіти, медицини та відновлення.

Фінансово грамотні громадяни мають вищу здатність адаптуватися до змін у податковому законодавстві, менше схильні до податкових маніпуляцій і, як правило, активніше взаємодіють із державою через електронні сервіси.

Згідно з результатами досліджень Info Sapiens (2023), громадяни з базовим рівнем фінансової освіти у 2,3 рази частіше користуються офіційними

каналами зв'язку з ДПС, мають вищий рівень довіри до державних інституцій та виявляють готовність підтримувати державу шляхом сплати податків навіть у разі наявності пільг [5].

У стратегічній перспективі розвиток податкової культури неможливий без якісної трансформації державної податкової політики, зокрема у таких актуальних напрямках:

- перехід до сервісної моделі обслуговування платників: максимальне спрощення процедур, розвиток онлайн-інструментів, персоналізовані консультації, податковий омбудсмен;
- розвиток інституційної доброчесності: прозорість діяльності податкових органів, боротьба з корупцією, відповідальність фіскальних інституцій перед платниками;
- модернізація податкової освіти: включення основ податкової грамотності до освітніх програм (загальноосвітні школи, заклади ПТО, ВНЗ) тощо;
- реалізація державних і муніципальних програм податкової просвіти: організація Днів податків у громадах, кампаній, форумів, семінарів, платформ для обговорення бюджетних процесів та ін [37].

Важливим елементом є формування прозорого механізму співпраці між податковими органами та платниками податків – ситуації, коли держава не лише здійснює контроль за сплатою податкових платежів, а й публічно звітує, куди саме ці кошти витрачаються. Для цього необхідно забезпечити доступ до бюджетної інформації, візуалізацію надходжень та витрат, розвиток «Open Budget» та місцевих бюджетних платформ [9].

Досвід країн, що постраждали внаслідок впливу війни або пережили масштабні фінансові кризи, демонструє, що формування податкової культури – це довготривалий процес, що потребує стратегічного планування, яке проявляється в таких тенденціях:

- Німеччина (після Другої світової війни) — податкову реформу супроводжувала масова інформаційна кампанія щодо значення

податків для відновлення країни. Введено інститути податкових радників, спрощено звітність, а медіа підтримали формування образу «чесного платника» як національного героя.

- Південна Корея (після Корейської війни) — реалізовано інтегровану систему фіскальної освіти в школах та університетах. На рівні уряду впроваджено рейтинг «платника року», що стало інструментом соціальної мотивації.
- Хорватія (1990-ті роки) — особливу увагу приділено діджиталізації податкових процедур і боротьбі з тіньовою економікою через контроль транзакцій, підкріплений публічною просвітницькою кампанією.
- Грузія — після реформ 2004 року держава повністю перебудувала податкову систему, скоротила кількість податків, спростила адміністрування та підняла рівень добровільної сплати податків до 80% [1, 3].

Таким чином, зауважимо, що успішна трансформація податкової культури потребує політичної волі, інституційної довіри, освітньої підтримки та комунікаційної відкритості.

Трансформаційний перехід від воєнного стану до відновлення країни поставить перед Україною нові питання: як забезпечити стійкі державні фінанси, водночас підтримуючи економічне зростання і довіру суспільства? Податкова культура буде відігравати в цьому процесі чи не вирішальну роль, адже рівень добровільної сплати податків і готовності суспільства адекватно реагувати на рівень податкового навантаження визначатиме фінансові можливості держави. Систематизуємо основні виклики, загрози і можливості в цій сфері.

1. Фіскальні виклики і потреба в доходах для відбудови. Війна призвела до різкого зростання видатків (передусім на оборону) і падіння економіки, що спричинило величезний бюджетний дефіцит – у 2022 він сягнув 26,5% ВВП (без урахування грантів). Наразі він покривається переважно за рахунок

зовнішньої фінансової допомоги, але в середньостроковій перспективі Україні потрібно наростити внутрішні податкові надходження для фінансування повоєнної відбудови. Це означає, що після війни податкова політика неминуче стане вимогливішою: доведеться переглядати податкові пільги, збільшувати базу оподаткування, можливо – підвищувати окремі ставки. Уже наприкінці 2024 року уряд пішов на перше підвищення податків за час війни: військовий збір для громадян було збільшено з 1,5% до 5%, а для бізнесу скасовано пільговий режим і повернуто довоєнні ставки єдиного податку [1]. Цей крок викликав суперечливу реакцію. З одного боку, він додасть близько 7% до внутрішніх доходів бюджету 2025 року [9], що піде на критичні потреби оборони. З іншого боку, бізнес критично сприймає такі заходи, адже вони б'ють по законослухняних платниках податків, залишаючи тіньову економіку без змін. Відсутність комплексної податкової реформи та боротьби з тіньовим сектором призводить до того, що сумлінні платники податків, платитимуть більше, а недобросовісні – залишаться «в тіні». Це серйозна загроза, якщо податкова система сприйматиметься як несправедлива, податкова культура може погіршитися – добропорядні підприємці втратять мотивацію платити податки до бюджетів.

2. Протидія тіньовій економіці та ухиленню від оподаткування. Ще до війни масштаби податкових втрат через ухилення були величезні – за оцінками, бюджет втрачав до 10–17 млрд дол США щорічно через схеми мінімізації (в окремих випадках – оптимізації), зарплати в конвертах, контрабанду тощо. На післявоєнному етапі Україна матиме можливість перезавантажити систему: відновити податкові перевірки (МВФ декларує таку умову, щоб їх поновити у найближчій перспективі), впровадити сучасні аналітичні інструменти для відстеження ухилень, посилити відповідальність за великий бізнес, що ухилявся під час війни. Міжнародні партнери також допомагатимуть – зокрема, ОЕСР радить звужити надмірно широкі спрощені режими і зменшити можливості для зловживань, аби розширити базу оподаткування і підвищити надходження. Це означає, що популярна нині серед ФОП система єдиного

податку (5% з обороту) може зазнати змін – щоб стимулювати вихід бізнесів із спрощеного режиму оподаткування на загальну систему, де вони платитимуть ПДВ, податок на прибуток і т.д. Такі кроки традиційно наштовхуються на опір (малий бізнес переживає за зростання навантаження). Тут питання балансу: або країна бореться з тінню і всі платять чесно, або доведеться піднімати ставки та залучати фінансові ресурси, бо доходів не вистачатиме. Очевидно, перший шлях адекватний для податкової культури – коли всі платять по можливості, а не окремі платники максимально фінансують бюджет. Отже, ключовий післявоєнний виклик – побороти укорінені схеми ухилення та сформувати суспільний консенсус проти тіньової економіки.

3. Відновлення суспільної довіри та оновлення взаємодії між державою і громадянами постає одним із ключових чинників зміцнення податкової культури. Формування культури добровільної сплати податків тісно пов'язане з рівнем довіри населення до інституцій влади та відчуттям справедливості використання державою зібраних коштів. У мирний час цьому заважають усталені проблеми, зокрема корупція та нераціональність в процесі ефективності бюджетних витрат, що підірвали суспільну згоду на сплату податків. Відтак пріоритетом є забезпечення прозорості й підзвітності у розпорядженні державними фінансами. Запровадження найкращих практик відкритості – наприклад, цифрових систем моніторингу державних проєктів на кшталт платформи DREAM, яка у режимі реального часу відстежує хід проєктів відбудови – демонструє платникам податків конкретні результати використання їхніх внесків та сприяє підвищенню довіри. Міжнародні ініціативи та рекомендації, зокрема ОЕСР, також підкреслюють значення прозорості й доброчесності для зміцнення суспільного договору та відновлення довіри до державних фінансів [10].

4. Поряд із відновленням довіри, докорінного перегляду потребує і податкова політика у перехідний період від воєнного стану до мирного відновлення. Під час війни держава запровадила численні податкові пільги та спрощення задля підтримки бізнесу і громадян, однак у післявоєнний час

постає необхідність стратегічних реформ для довгострокової збалансованості бюджету. Відповідно, уряд розробив Національну стратегію доходів на 2024–2030 роки, яка окреслює модернізацію податкової системи та поступове згортання тимчасових воєнних преференцій. Ключовими завданнями визначено розширення податкової бази та оптимізацію ставок оподаткування: перехід до моделі з максимально широким охопленням оподаткування при помірних ставках має створити стимули для добровільної сплати і мінімізувати ухилення від податків. Водночас триває дискусія щодо підвищення справедливості оподаткування через запровадження прогресивних ставок, адже нинішня система здебільшого є пропорційною. Попри аргументи на користь прогресивного оподаткування, в Україні історично існує спротив підвищенню податкового навантаження через низьку довіру до держави: громадськість побоюється, що додаткові доходи можуть бути використані неефективно або розкрадені. Таким чином, успіх податкової реформи залежатиме від здатності збалансувати фіскальні потреби з неухильним дотриманням прозорості та ефективності витрачання коштів, аби переконати платників у доцільності нової податкової політики.

5. Важливу роль у формуванні повоєнної податкової політики відіграє і фактор міжнародної допомоги. З одного боку, донори і фінансові партнери очікують від України максимальних зусиль у мобілізації внутрішніх доходів та поступового заміщення зовнішньої підтримки власними надходженнями до бюджету. З іншого боку, міжнародні організації надають експертну підтримку та орієнтири реформ. Зокрема, Міжнародний валютний фонд і ОЕСР у своїх рекомендаціях наголошують на необхідності зниження надмірного адміністративного тиску на сумлінних платників, одночасно посилюючи боротьбу з податковими правопорушеннями. Пропонуються кроки з модернізації податкових і митних органів, зокрема криміналізація масштабної контрабанди та шахрайства на митниці, а також впровадження цифрових інструментів для відстеження ухилення від оподаткування. Такі заходи, у поєднанні з гармонізацією податкового законодавства з європейськими

стандартами, покликані не лише збільшити надходження, але й підвищити загальну довіру до податкової системи. Відповідно, залучена міжнародна експертиза сприяє тому, щоб повоєнна податкова реформа України відповідала найкращим світовим практикам і забезпечувала стійкість державних фінансів у довгостроковій перспективі [20].

Окрім структурних реформ, надзвичайно важливо врахувати й фактор податкової свідомості самих громадян, що в умовах війни набув виразно патріотичного характеру. У розпал воєнних дій багато українців почали сприймати сплату податків не як обтяжливий обов'язок, а як свій внесок у оборону та спільну перемогу. Зафіксовані випадки, коли навіть громадяни на окупованих територіях намагалися продовжувати сплачувати податки українській державі з мотивів патріотизму

Такий безпрецедентний рівень податкової культури, підсилений загальнонаціональною згуртованістю, є ресурсом, який необхідно зберегти й після завершення війни. Для цього держава має вибудувати ефективну комунікаційну стратегію: риторика публічної вдячності добросовісним платникам, наочна демонстрація того, на що саме йдуть сплачені кошти (від забезпечення армії до відбудови інфраструктури), а також інші символічні стимули. Наприклад, варто розглянути можливість запровадження практики публічного відзначення сумлінних платників податків – через офіційні подяки чи відзнаки – що підкреслить суспільну значущість їхнього внеску. Подібні заходи покликані підтримати високий моральний дух платників і перевести його з воєнного на мирний лад, аби добровільна податкова дисципліна залишалася високою і в період відбудови. Отже, повномасштабна війна, попри всі руйнівні наслідки, створила для України своєрідне «вікно можливостей» для перегляду застарілих підходів та впровадження сміливих реформ у податковій сфері. Надзвичайні обставини об'єднали суспільство та підвищили готовність громадян до самоорганізації й відповідальності, чим слід скористатися для зміцнення податкової культури на новому рівні. Водночас існують і значні ризики: корупція залишається критичним викликом, що може підірвати довіру,

а згодом, після закінчення героїчного етапу боротьби, може настати суспільна втома та розчарування, якщо обіцяні зміни не будуть реалізовані. Таким чином, уряд має діяти швидко й рішуче, спираючись на безпрецедентну згуртованість громадян та потужну міжнародну підтримку, аби закріпити досягнення у реформуванні фінансової системи. Головний акцент при цьому робиться на добровільній згоді платників до фінансування потреб держави – саме на цьому ґрунтується сталий податковий потенціал у довгостроковій перспективі. Інакше кажучи, лише на основі оновленого суспільного договору, де громадяни добровільно й усвідомлено сплачують податки, Україна зможе забезпечити стабільне наповнення бюджету та сталий розвиток після перемоги.

В умовах воєнного часу та відбудови України доцільно запропонувати такі практичні орієнтири:

1. Прийняття Національної стратегії розвитку податкової культури (2025–2030) з урахуванням цифрових, освітніх, інституційних та комунікаційних векторів.

2. Подальша активна інтеграція податкової грамотності до загальної фінансової освіти — через курси в школах (9–11 класи), ВНЗ, програми для держслужбовців та працівників місцевого самоврядування.

3. Диверсифікація можливостей Електронного кабінету платника – персоналізовані підказки, графічні розшифровки платежів, система мотивацій (знижки, відзнаки).

4. Інформаційно-просвітницькі кампанії у співпраці з НБУ, ДПС, ОМС, фінансовими установами (відеоролики, соціальна реклама, роз'яснення в громадах).

5. Регулярні консультації з громадськістю щодо місцевих податків, публічні обговорення бюджетів.

6. Розвиток цифрової податкової освіти – інтерактивні курси, сертифіковані платформи для молоді, підприємців, пенсіонерів.

7. Підвищення довіри до органів Державної податкової служби України та Державної митної служби України — антикорупційна політика, зворотний зв'язок, публічні звіти про використання податкових коштів [23, 27].

На нашу думку, розвиток податкової культури в Україні має вийти за межі фіскального адміністрування й стати стратегічним компонентом національного відновлення та безпеки. В умовах війни й економічної турбулентності податкова культура трансформується в інструмент суспільної консолідації. Успішна реалізація стратегічних орієнтирів можлива лише за умови політичної волі, мультиінституційної співпраці, прозорої комунікації та безперервного підвищення податкової грамотності.

Побудова податкової культури нової якості — це інвестиція в довіру до держави, у стійкість фінансової системи та в розвиток свідомого громадянського суспільства, здатного забезпечити не лише перемогу, а й гідне майбутнє України.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження податкової культури як ключової складової фінансової грамотності громадян було досягнуто поставленої мети, що полягала в обґрунтуванні теоретичних засад, оцінці практичних аспектів та формуванні стратегічних орієнтирів підвищення податкової культури населення України в сучасних умовах. На основі проведеного аналізу сформульовано такі основні висновки:

1. Податкова культура виступає не лише соціально-економічною характеристикою взаємодії платника з державою, а й важливою домінантою фінансової грамотності. Вона включає обізнаність щодо податкових обов'язків, готовність до добровільної сплати податків, розуміння фіскальної ролі податків у розвитку суспільства та рівень довіри до податкових інституцій.

2. Цифрова трансформація економіки суттєво змінює контекст формування податкової культури в Україні. Поширення електронних сервісів, відкритість даних та автоматизація адміністрування податків створюють умови для підвищення прозорості та зручності виконання податкових зобов'язань. Проте ефективність цих процесів значною мірою залежить від рівня цифрової та фінансової компетентності населення.

3. Проведений моніторинг засвідчив наявність прямої залежності між рівнем фінансової грамотності та податковою культурою громадян. Громадяни з вищим рівнем фінансової обізнаності виявляють більшу схильність до легальної економічної активності, краще розуміють суспільну значущість сплати податків і мають вищий рівень податкової відповідальності.

4. Фінансова грамотність виступає чинником зміцнення фіскальної дисципліни та підвищення рівня добровільної сплати податків. Освітні програми, консультаційні послуги податкових органів та наявність публічних інформаційних ресурсів безпосередньо впливають на готовність громадян виконувати податкові обов'язки відповідально й прозоро.

5. Зарубіжний досвід засвідчив, що ефективне підвищення податкової культури можливе за умови системної просвітницької роботи, інтеграції фінансової освіти в освітні програми різних рівнів, а також забезпечення прозорості дій податкових органів. Зокрема, країни ЄС успішно застосовують підходи фінансового патерналізму, стимулювання сумлінного платника та податкового менторства.

6. В українських умовах розвиток податкової культури має базуватись на стратегічних орієнтирах, спрямованих на подолання наслідків війни, відновлення довіри до держави та запровадження нових моделей податкової просвіти. Особливого значення набуває розвиток інституцій податкового консультування, цифрових сервісів для громадян і формування податкового патріотизму як елемента національної ідентичності.

Таким чином, податкова культура є не лише проявом фінансової освіченості населення, а й важливим ресурсом держави для формування сталих бюджетних надходжень та соціальної єдності. Формування відповідальної податкової поведінки – це довготривалий процес, що вимагає міжсекторальної взаємодії держави, освітніх інституцій, громадянського суспільства та медіа.

У період воєнного стану та повоєнного відновлення роль податкової культури зростає, адже вона стає основою для об'єднання зусиль держави й суспільства у досягненні фінансової стабільності та національної безпеки. Відтак, подальший розвиток фінансової просвіти, підвищення прозорості фіскальної політики та створення довіри до інституцій є ключовими умовами формування ефективної моделі податкових відносин в Україні.

У перспективі післявоєнного відновлення перед Україною постає масштабне завдання – забезпечення сталого розвитку шляхом трансформації тимчасового феномену «податкового патріотизму» у стійку рису національної податкової культури. Успішне досягнення цієї мети потребує комплексного підходу, зокрема продовження податкових реформ, інтеграції найкращих міжнародних практик, рекомендованих Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD) і Міжнародним валютним фондом (МВФ),

підвищення прозорості бюджетного процесу та інвестування у фінансову просвіту населення.

Формування зрілої податкової культури безпосередньо залежить від рівня поінформованості громадян щодо цільового використання бюджетних ресурсів і наявності результатів, які вони можуть спостерігати. У цьому контексті положення OECD про те, що розвиток податкової культури є інвестицією в інституційну стійкість держави, набуває особливої ваги. Адже належний рівень податкової свідомості сприяє зміцненню суспільного договору, зростанню довіри до державних інституцій та формуванню фіскальної спроможності держави.

Період 2022–2024 років можна розглядати як критичну точку зламу у податковій поведінці українського суспільства, яке продемонструвало якісний зсув від пострадянського уявлення про податки як форму примусового вилучення («податки – це грабунок») до усвідомлення їх як суспільно значущого інструменту спільного внеску у перемогу та відновлення країни. В умовах воєнного стану платники податків не лише не припинили виконання своїх зобов'язань, а навпаки – проявили високий рівень добровільної податкової відповідальності, активніше використовували електронні сервіси, демонструючи зрілість фінансової свідомості та готовність до партнерських взаємин із державою.

Отриманий досвід дає підстави вважати, що податкова культура у повоєнній Україні може стати ключовим інструментом відбудови, заснованої на чесності, відповідальності та високій фінансовій грамотності. Відтак, впровадження системних заходів щодо підвищення рівня фінансової освіти населення, адаптація провідних міжнародних стандартів податкової просвіти та зміцнення комунікаційних механізмів взаємодії між державою і платниками податків є необхідною умовою формування сталого фіскального фундаменту для економічного зростання та інтеграції України до європейського податкового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

References

1. Alm J. What Motivates Tax Compliance? *Journal of Economic Surveys*. 2019. Vol. 33 (2). P. 353–388.
2. CASE Україна. Соціологія про несплату податків в Україні: причини та наслідки. Звіт. Київ, 2023. URL: <https://case-ukraine.org.ua>
3. European Commission. Taxation Trends in the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 198 p.
4. IMF. Enhancing Domestic Revenue Mobilization in Fragile States. IMF Policy Paper. Washington, 2022.
5. Info Sapiens. Фінансова грамотність українців. Аналітичний звіт. Київ, 2021. URL: <https://infosapiens.ua/researches/financial-literacy-ukraine-2021>
6. International Monetary Fund (IMF). Enhancing Domestic Revenue Mobilization in Fragile States. IMF Policy Paper. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2022. 92 p.
7. Nerre B. Do social and cultural norms matter? The Concept of Tax Culture. URL: <http://www.worldbank.org/publicsector/pe/Tax/norms/pdf>.
8. OECD. Tax Morale II: Building Trust between Tax Administrations and Taxpayers. Paris: OECD Publishing, 2022. 136 p.
9. OPENBUDGET: Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/national-budget/incomes>
10. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). Building Tax Culture, Compliance and Citizenship: A Global Source Book on Taxpayer Education. Paris: OECD Publishing, 2021. 170 p.
11. United Nations Development Programme (UNDP). Tax for Development: Financing the Future. New York: UNDP, 2023. 74 p.
12. World Bank. Financial Capability Surveys around the World: Why Financial Capability is Important and How Surveys Help. Washington, D.C.: World Bank, 2020. 88 p.

13. Андрущенко В.Л., Тучак Т.В. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція): [монографія]. К.:Алерта, 2013. 384 с.
14. Башинський І. А. Формування податкової культури в Україні. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdup/2011_2/2-5-1.pdf 1.
15. Башинський І.А. Податкова культура: генезис та сталі погляди на зміст поняття. *Вісник АМСУ. Серія: «Державне управління»*. 2014. № 1 (10). С. 7-14.
16. Головка К. В. Підходи до формування податкової культури. *Правова позиція*. 2023. № 3 (40). С. 134–136.
17. Гусак Т.Є., Кириленко О.П. Роль фінансової культури у формуванні економічної поведінки домогосподарств. *Економіка та держава*. 2022. №12. С. 90–93.
18. Державна податкова служба України. Аналітична доповідь щодо стану податкової культури. 2023. URL: <https://tax.gov.ua>
19. Дзюблюк О. В. Ризики фінансової поведінки домогосподарств в умовах економічної турбулентності. *Банківська справа*. 2022. № 2. С. 53–59.
20. Дубина М. В., Прокопенко О. Ю. Напрями підвищення рівня фінансової грамотності домогосподарств. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. С. 125–133.
21. Дубина М.В., Тарасенко А.В., Тарасенко О.О. Напрямки підвищення рівня фінансової грамотності домогосподарств в умовах диджиталізації сфери фінансових послуг. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 56. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2969>
22. Жаріков А. Ю. Бюджетно-податкова політика як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Ефективна економіка*. 2021. № 12. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.12.203>
23. Івашова Л. М., Парубчак І. О. Формування фіскальної культури в умовах цифровізації та її роль в детінізації економіки. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2023. № 4 (39). С. 33-42.

24. Кириленко О. П., Птащенко О. В., Курцев О. Ю. Вплив цифрових трансформацій на розвиток сучасного економічного простору: людський капітал, інклюзія, безпека. *Бізнес Інформ*. 2024. №7. С. 180–190.
25. Кізима Т.О. Податкова культура як елемент національної безпеки держави. *Публічне управління: теорія та практика*. 2022. №3(43). С. 58–64.
26. Козьменко С. М., Ткаченко С. І. Роль фінансової грамотності у формуванні стратегії економічного розвитку. *Фінанси України*. 2020. № 4. С. 15–26.
27. Коваль С. Л., Мельничук Ю. Д. Фінансова грамотність домогосподарств України: сучасний стан та перспективи підвищення *Світ фінансів*. 2024. № 3. С. 40–52. DOI: 10.35774/sf2024.03.040. URL: <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1717>
28. Кривонос Д. А. Податкова політика у системі державного регулювання економічного розвитку. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-97>
29. Крисоватий А. І., Валігура В. А. Підходи до реформування спрощеної системи оподаткування в умовах реалізації Національної стратегії доходів до 2030 року. *Фінанси України*. 2024. № 8. С. 7-29.
30. Крисоватий А.І. Конвергенція стратегій модерних публічних фінансів. моногр. / за ред. д.е.н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль: Економічна думка, 2024. С. 16-34.
31. Мельник Л. Напрями формування податкової культури. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 26. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-37>
32. Мельник Л. О. Напрями формування податкової культури. *Економіка та суспільство*. 2021. № 26. С. 54–61.
33. Національний банк України. Рівень фінансової грамотності населення України: результати дослідження 2021 року. Київ: НБУ, 2021. 45 с.
34. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р., № 2755-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

35. Савченко Т.Г., Возняк Г.В. Фінансова грамотність населення як чинник забезпечення економічної безпеки держави. *Економіка і організація управління*. 2020. №2 (38). С. 52–59.
36. Савчук Н. Фінансова грамотність: сутність і перспективи розвитку. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2021. № 4. С. 92–97.
37. Сидор І., Сидор Т. Фінансова безпека країни через призму фінансової грамотності громадян. *Світ фінансів*. 2025. Вип. 4 (81). С. 60-74.
38. Сидорович О. Ю. Діалектика оподаткування: інституціональні консенсуси і конфлікти. Тернопіль : Економічна думка, 2015. 432 с.
39. Сидорович О. Ю. Сутнісні характеристики податкової культури: інституціональний контекст. *Наукові праці НДФІ*. 2017. Вип. 1. С. 144–158.
40. Синчак В.П. Податкова культура суспільства як чинник економічної компоненти національної безпеки. *Університетські наукові записки*. 2017. № 2. С. 218-230.
41. Сідляр В.В., Герчаківський С.Д. Цифровізація податкового адміністрування в контексті підвищення ефективності оподаткування малого та середнього бізнесу. *Світ фінансів*. 2024. Вип. 4 (81). С. 75-88.
42. Ставерська Т. О., Жиликова О. В., Лисак Г. Г. Теоретичне обґрунтування складових культури фінансових стосунків. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Т. 7. № 2. С. 323–329.
43. Сушкова О., Мельник Л. Систематизація наукових підходів до визначення сутності та змісту поняття «податкова культура». *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. №1 (25). С. 143-150.
44. Ткачик Ф. П. Фіскальний федералізм в Україні: теорія, методологія, практика: моногр. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. 348 с.
45. Тропіна В. Б., Клименко А. М. Податки у формуванні фінансового ресурсу територіальних громад: Україна та ЄС. *Економічний вісник університету*. 2021. Вип. 49. С. 181–188.
46. Філіпенко А. С. Макроекономічні аспекти підвищення фінансової грамотності населення. *Економіка і прогнозування*. 2022. № 3. С. 67–74.

47. Фінанси : підруч. / за ред. д.е.н., проф. А.І. Крисоватого. Тернопіль : Університетська думка, 2024. 632 с.
48. Чугунов І., Макогон В. Бюджетно-податкова політика в умовах невизначеності. *Scientia Fructuosa*. 2023. № 4. С. 19–31.
49. Швабій К. Пріоритети податкової політики держави в Україні. *Світ фінансів*. 2021. № 1. С. 149–162.
50. Юрій С. І., Кізима Т.О. Фінансова грамотність населення в діалектиці сучасних освітніх тенденцій. *Фінанси України*. 2012. № 2. С. 16-25.

Графічна інтерпретація чинників впливу на податкову культуру

Стратегічні пріоритети розвитку фінансової грамотності України до 2030 року

